

Valente Malangatana, Ο χορός των μασκών, Μοζαμβίκη 1985

Στιγμές του Αστικού Κράτους στην αρχαία ελληνική Πόλη-Κράτος¹

*Ἡ δοκεῖ σοι οἶον ἔτι ἐκείνην τὴν πόλιν εἶναι καὶ μὴ ἀνατετραφῆαι ἐν ἧ ἂν αἱ γινόμεναι δικαί
μηδὲν ἰσχύουσιν, ἀλλὰ ὑπὸ ἰδιωτῶν ἄκυροι τε γίνωνται καὶ διαφθειρόνται;*

(Σωκράτης)

Ο τίτλος του κειμένου προκαλεί αντίρρηση, ή τουλάχιστον αποσκοπεῖ σε κάτι τέτοιο: υπάρχουν στιγμές του αστικού κράτους σε μια κοινωνία δουλοκτητών, σε μια προ πολλού παρελθούσα, μη κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Ενάντια σε μια τέτοια αντίρρηση η ανά χειρας παράθεση λαμβάνει ως αφετηρία τη θέση ότι υπήρξε μια «αρχαία αστική κοινωνία», η οποία είχε εκπληκτική ομοιότητα με τη «νεοτερική αστική κοινωνία», τουλάχιστον με τις πρώιμες φάσεις της τελευταίας. Αυτή η αρχαία «αστική κοινωνία» (η έννοια καθαυτή προέρχεται από την αθηναϊκή πολιτική επιστήμη)* καθοριζόταν από τη σύγκριση μεταξύ των παραδοσιακών μορφών άμεσης κοινωνικοποίησης (π.χ. της φυλετικής οργάνωσης) και μιας ήδη αρκετά ανεπτυγμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας, ή, με άλλα λόγια, της ύπαρξης του χρήματος. Το πλέον γενικό αυτό εμπόρευμα (ως νόμισμα, αλλά ήδη επίσης ως θησαυρός και ως χρηματικό και εμπορικό κεφάλαιο) δεν είναι απλώς το εργαλείο μιας πιο ανεπτυγμένης μορφής της διανομής αγαθών και, ως εκ τούτου, του εργασιακού καταμερισμού, αλλά ουσιαστικά η έκφραση ενός κνοφορούντος τρόπου κοινωνικοποίησης, ο οποίος πραγματοποιείται πλήρως στη σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Η αρχαιότητα είχε ήδη διαισθανθεί ότι το χρήμα προαναγγέλλει με δυσόιωνα τρόπο μια νέα μορφή κοινωνικοποίησης, και είχε εκφραστεί αποδοκιμαστικά για την ίδια: «Τό ταμείον... ἐκεῖνο ἐκάστω χρυσίον πληρούμενον ἀπόλλυσι τὴν τοιαύτην πολιτείαν», παρατηροῦσε ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (550d)². Το χρήμα δε γινόταν λοιπόν αντιληπτό απλώς ως ένα χρήσιμο πράγμα ή ως μέσον προς διευκόλυνση της ανταλλαγής (αν και αυτή η αντίληψη είχε επίσης διατυπωθεί), αλλά ως μία νέα, αδυσώπητη και ακαταμάχητη δύναμη που είχε υποστασιοποιηθεί υπεράνω των ανθρώπων, ως μία θεότητα³.

Εντούτοις, αυτή η μορφή του χρήματος, υποστασιοποιημένη απέναντι στη βιοτική διαδικασία των ανθρώπων, δεν είναι η μοναδική που αναπτύσσεται σε εκείνη την προκεφαλαι-

¹ Ο Wolfgang Müller είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου του Ανόβερου.

² Ο συγγραφέας εννοεί εδώ τον όρο «κοινωνία πολιτική». Βλ. επίμετρο. (Σ.τ.μ.)

οκρατική κοινωνία της ελληνικής πόλης-κράτους: στην ελληνική, και με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια στη ρωμαϊκή αρχαιότητα, έχουν ήδη διαμορφωθεί μεμονωμένες, και ίσως ουσιώδεις στιγμές του αστικού κράτους. Η θέση αυτή θα αναπτυχθεί περαιτέρω στη βάση επιλεγμένων παραδειγμάτων. Τα παραδείγματα αυτά θα καταλάβουν το κυριότερο μέρος του ανά χειρας κειμένου, ενώ ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις θα παρατεθούν μόνον ακροθιγώς. Ο τρόπος αυτός παράθεσης αποτελεί έμμεση κριτική σε συγκεκριμένες τάσεις της μαρξιστικής συζήτησης περί κράτους, η οποία έχει ανανεωθεί τα τελευταία χρόνια (από αυτή τη συζήτηση έχει προέλθει η ερωτηματοθεσία του παρόντος κειμένου). Εφόσον θα πρέπει να αναζητηθεί ο «εσωτερικός δεσμός» της ιστορικής εξέλιξης, αυτό δε θα πρέπει να γίνει χωρίς την αυτόνομη ιδιοποίηση του ιστορικού υλικού, και μάλιστα του υλικού αυτού στην πλέον λεπτομερή και «ιδεολογική» μορφή στην οποία ενίοτε βρίσκεται, όσο «αντεστραμμένη» ή ασυναφής και αν είναι αυτή. Σε ορισμένες απόψεις περί της μεθόδου παράθεσης, της αλληλουχίας των κατηγοριών, της αναπαραγωγής της πραγματικότητας στη σκέψη γεννιέται η εντύπωση ότι αυτή η πραγματικότητα, με όλες τις πολυσχιδείς και ενίοτε χαοτικές λεπτομέρειες με τις οποίες εισέρχεται στη συνείδηση, δε λαμβάνεται πλέον σοβαρά υπόψη, γεννιέται η εντύπωση ότι η «συνεπαγωγή» [Ableitung] έχει ανακαλύψει ένα εύχρηστο κλειδί διά του οποίου μπορεί κανείς να οργανώσει συστηματικά τον «κόσμο των φαινομένων»: μια διαδικασία που θυμίζει απόμακρο συγκρότηση θετικιστικών θεωριών, πολύ πιο έντονα δε οντολογικές θεωρίες. Χωρίς θεμελιώδη επεξεργασία της παρελθούσας και παρούσας κοινωνικής εξέλιξης σε όλες τις πολυσχιδείς της λεπτομέρειες, κάθε απόπειρα «ανακατασκευής της μαρξιστικής θεωρίας» διατρέχει κίνδυνο να ολισθήσει σε απλή απαγωγή από πρώτες αρχές ή σε άκριτη επανάληψη έτοιμων «συστημάτων»⁴. Δεν είναι επ' ουδενί δυνατόν να αναβάλλεται αυτή η αντιπαράθεση με την παρελθούσα και παρούσα πραγματικότητα, ή με τις θεωρητικές της εκφάνσεις, μέχρι την ολοκλήρωση της ανακατασκευής. Μόνον όταν η θεωρητική προσπάθεια προκύπτει από την απόπειρα μιας αναστοχαστικής και πρακτικά προσανατολισμένης εννοιολογικής σύλληψης της παρούσας κοινωνικής εξέλιξης και παραμένει συνδεδεμένη με αυτή τη δυναμική σε όλα της τα προβλήματα και τις ανακολουθίες, μόνον τότε δύναται η θεωρία να διαφύγει τον κίνδυνο του να κινείται εντός του εαυτού της. Ιδιαίτερα η πρόσφατη μαρξιστική συζήτηση περί κράτους δεν μπορεί να γίνει κατανοητή ως πολιτική συζήτηση χωρίς την επίγνωση των πρακτικών της αφορμών (π.χ. του ζητήματος της σχέσης πολιτικής και οικονομίας στο φασισμό και την τροπή προς την «τυποποιημένη κοινωνία»⁵). Στο κείμενο αυτό, λοιπόν, θα προχωρήσουμε αμέσως στο προς πραγμάτευση ζήτημα, χωρίς εισαγωγικές παρατηρήσεις περί «συνεπαγωγής» ή «μεθοδολογίας».

Ας λάβουμε ως αφετηρία κάποια γνωστά δεδομένα: μια σειρά κρατικών λειτουργιών, που ακόμη και σήμερα θεωρούνται τυπικές όπως και άλλες μορφές της νεοτερικής αστικής κοινωνίας ανευρίσκονται ήδη στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Καθένας θυμάται, για παράδειγμα, τη χριστουγεννιάτικη ιστορία ότι «ἔξῃλθε δόγμα παρά Καίσαρος Αὐγούστου ἀπογραφῆσθαι πᾶσαν τήν οἰκουμένην» (Λουκάς 2, 1). Η ρωμαϊκή διοίκηση επρόκειτο λοιπόν να οργανώσει μια πληθυσμιακή απογραφή, η οποία θα αποτελούσε την επίσημη βάση για οργανωμένη και ενιαία φορολογία. Το ότι εκείνη την εποχή οι εμπορικές σχέσεις και το νομισματικό χρήμα ήταν διαδεδομένα αποδεικνύεται επίσης στην Καινή Διαθήκη, όπως άλ-

λωστε και το γεγονός ότι ο Απόστολος Παύλος ήταν Ρωμαίος πολίτης και έχαιρε έτσι μεταχείρισης που αντιστοιχούσε τρόπον τινά σε κράτος δικαίου (σε αντίθεση προς άλλα κράτη του πληθυσμού της αυτοκρατορίας). Τέλος, το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν τόσο υψηλά ανεπτυγμένο, ώστε καθορίζει μέχρι σήμερα τη δομή και τον εννοιολογικό εξοπλισμό του Αστικού μας Κώδικα κατά την περίοδο γέννησης της νεότερης αστικής κοινωνίας αποδείχθηκε λυσιτελής εργαλείο προς προώθηση της αυτονομίας μιας «απόλυτης», εξωοικονομικής κρατικής εξουσίας, και αποτελούσε έκφραση και εργαλείο μιας υψηλά ανεπτυγμένης και συγκεντρωμένης κρατικής ισχύος, η οποία κατέστησε δυνατή, τουλάχιστον για μερικούς αιώνες, μια «αυτοκρατορία διεθνούς εμπορίου» στις παρυφές της Μεσογείου. Η εξάπλωση της εμπορευματικής ανταλλαγής, με άλλα λόγια των χρηματικών σχέσεων, αναπτύσσεται ιστορικά κατά πάσα πιθανότητα παράλληλα προς τη διαμόρφωση ενός «κράτους δικαίου» ή μιας «εξωοικονομικής εξαναγκαστικής εξουσίας»⁶ —και μάλιστα πριν την ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων με υψηλή ανάπτυξη της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Ως εκ τούτου, η θέση που θα αναπτυχθεί εδώ είναι: ότι στιγμές της ανεπτυγμένης αστικής κοινωνίας, και κατά συνέπεια του αστικού κράτους, βρίσκονται ήδη στην αρχαία αστική κοινωνία. (Ενώ θα πρέπει επίσης να ερωτηθεί εάν με τον τρόπο αυτόν καθορίζεται ουσιαστικά το κράτος του Imperium Romanum και της ελληνικής πόλης-κράτους).

Προς ανάλυση αυτής της θέσης όχι σε τελείως γενικό επίπεδο αλλά με άμεση αναφορά στο ιστορικό υλικό, που θέτει στη διάθεσή μας το επίπεδο της σημερινής έρευνας, θα παρατεθεί μία μικρή μεν, αλλά κατά κάποιο τρόπο σχετική περίοδος της αρχαίας εξέλιξης και πιο συγκεκριμένα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας. Στο επίκεντρο θα τεθεί ο έκτος αιώνας, που προηγείται της κλασικής περιόδου της αρχαίας ελληνικής πόλης-κράτους, ενίοτε και ο έβδομος, όπως και ο πέμπτος και τέταρτος, ενώ εντός αυτών των χρονικών ορίων θα εξεταστεί η αθηναϊκή πόλη-κράτος. Υπέρ αυτής της επιλογής συνηγορεί ο πλούτος των πηγών, ο οποίος είναι συγκριτικά μεγαλύτερος για την Αθήνα —αυτό δε διόλου συμπτωματικά, διότι ως πρόωγη και υποδειγματική μορφή αστικού πολιτισμού η Αθήνα ανέπτυξε πλούσιο και διαφοροποιημένο πολιτισμό γραφής, από τον οποίο έχουν διατηρηθεί σημαντικά μέρη. Αυτό βεβαίως ισχύει κατ' ουσίαν από την περίοδο του πέμπτου αιώνα για την αρχαϊκή εποχή η ιστορική έρευνα αποκτά τη μορφή παζλ, από το οποίο λείπουν εννέα από τα δέκα κομμάτια και πρέπει να συμπληρωθούν με κριτικούς συλλογισμούς επί των πηγών. Αντιστοίχως πολυάριθμες είναι οι αντιπαραθέσεις και τα ανοιχτά ερωτήματα, τα οποία όμως θα αναφερθούν εδώ μόνον περιστασιακά.

Εν πρώτοις θα παρατεθεί μια σύνοψη περί του επιπέδου ανάπτυξης της υλικής παραγωγής και της μορφής της στην αθηναϊκή πόλη-κράτος, ιδιαίτερα κατά τον έκτο αιώνα. Ήδη εδώ καθίσταται σαφής μια σημαντική στιγμή σύγχρονης κρατικής δραστηριότητας, η ενιαία ρύθμιση μέτρων, σταθμών και νομισμάτων. Μια άλλη πλευρά αυτής της δραστηριότητας είναι η στιγμή διαμόρφωσης της αναγκαστικής κρατικής δωσιδικίας, δηλαδή η αιώθηση της αυτοδικίας, της εκδίκησης κ.λπ., μια στιγμή ουσιαστική για τη συγκρότηση της μορφής του αστικού προσώπου [der bürgerlichen Person]. Η συγκρότηση αυτή μιας πρόωγης μορφής κράτους δικαίου είναι ταυτόσημη με την απεικρίθωση του δικαίου προσώπου από τις δεσμεύσεις των συνδέσμων γενών, δηλαδή είναι ταυτόσημη με την αναγνώριση της ελευθερίας διάθεσης επί του προσώπου του, της πράξης του και της ατομικής του ιδιοκτη-

σίας. Το ότι η κατάσταση αυτή —σε σύγκριση προς τη σύγχρονη αστική κοινωνία— έχει μόνον χαρακτήρα περιορισμένων απαρχών θα καταστεί σαφές με την εξέταση κατηγοριών όπως «ιδιοκτησία» και «συμβόλαι», οι οποίες δεν έφτασαν στο επίπεδο του ανεπτυγμένου ρωμαϊκού δικαίου ούτε καν στους επερχόμενους αιώνες. Πέραν τούτου, δε λαμβάνεται εδώ υπόψη το γνωστό γεγονός, ότι στην Αθήνα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, προπάντων οι δούλοι, δεν κατείχε την ικανότητα αστικής δικαιοπραξίας. Μετά από αυτή τη σχετικοποίηση μεμονωμένων κατηγοριών του αστικού δικαίου θα αναλυθεί η αρχική θέση του κειμένου, καθώς θα στραφούμε στο ερώτημα για τον ουσιαστικό χαρακτήρα του αθηναϊκού κράτους. Προπάντων θα πρέπει να ερωτηθεί κατά πόσον μπορεί να γίνεται εδώ λόγος για αυτονομία του κράτους απέναντι στην κοινωνία, εάν δηλαδή είναι εν γένει σωστή η χρήση της έννοιας του κράτους.

Εν πρώτοις, όσον αφορά το επίπεδο ανάπτυξης της υλικής παραγωγής. Το μεγαλύτερο ποσοστό της κοινωνικής εργασίας αναλωνόταν στην Αθήνα του έκτου αιώνα (αλλά κατ' ουσίαν και στους επόμενους αιώνες) για την ίδια ικανοποίηση αναγκών στην αγροτική και οικιακή παραγωγή, εν πολλοίς, αν και εκείνη την περίοδο όχι στο μεγαλύτερο βαθμό, ως ανελεύθερη εργασία. Μόνον ένα μικρό, αν και γοργά αυξανόμενο, μέρος των προϊόντων προσανατολιζόνταν στην ανταλλαγή (η οποία λόγω του επιπέδου τεχνικής ανάπτυξης των συγκοινωνιακών μέσων στην αρχαιότητα διεξαγόταν κυρίως μέσω του θαλάσσιου εμπορίου). Σαφώς, αρκετές από αυτές τις δραστηριότητες δε δικαιολογούν ακόμη την ονομασία του εμπορίου· ακόμη πιο άτοπες είναι άλλωστε οι αντιλήψεις περί αναπτυσσόμενης «βιομηχανίας» ή ακόμη και «εργοστασιακής βιομηχανίας»⁷ στην Αθήνα, αν και παρόμοιες έννοιες είναι ακόμη διαδεδομένες στη βιβλιογραφία. Εν πάση περιπτώσει, η προς εξαγωγή κατασκευή κεραμικών εμπορευμάτων σε χειροτεχνικά εργαστήρια θα πρέπει να είχε αυξηθεί σημαντικά στο δεύτερο μισό του έκτου αιώνα, όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα στο Αιγαίο και στη νότια Ιταλία. Στα κεραμικά αυτά προϊόντα εξαγόταν αττικό ελαιόλαδο και κρασί· εμπορεύματα εισαγωγής ήταν προπάντων δημητριακά, μέταλλα (εκτός του άργυρου) και σίγουρα ήδη δούλοι. Στην αγροτική οικονομία αναπτύσσεται ήδη καταμερισμός εργασίας μεσολαβημένος από την εμπορευματική ανταλλαγή (ελαιόδεντρα αντί για δημητριακά). Το αργότερο κατά το δεύτερο ήμισυ του έκτου αιώνα η Αθήνα ήταν ένα εμπορικό κέντρο (όχι μια εμπορική πόλη που ζούσε αποκλειστικά από το εμπόριο), το οποίο είχε αρχίσει να υπερκελίζει τα παλαιότερα εμπορικά κέντρα στο Σαρωνικό Κόλπο (Αίγινα, Κόρινθος). Ένα γοργά αυξανόμενο (συνολικά όμως αρκετά μικρό) μέρος της αγροτικής, και προπάντων της βιοτεχνικής, παραγωγής ήταν προορισμένο για εξαγωγή. Εκείνες τις δεκαετίες η Αθήνα ήταν το θέατρο μιας καινοτόμου και από πολλές απόψεις στραμμένης προς το μέλλον μεταβολής στον τρόπο συντήρησης του κοινωνικού βίου. Άλλες κοινότητες παρέμεναν στις παλαιές μορφές· η Σπάρτη εξυμνήθηκε αργότερα εμπρόθετα ως ενσάρκωτης της «παλαιάς τάξης πραγμάτων» σε αντίθεση προς την Αθήνα. Έχοντας υπόψη τις ανατρεπτικές συνέπειες που είχε η εισαγωγή του χρήματος στην Αθήνα, η Σπάρτη περιόρισε τις λειτουργίες του στο επίπεδο του μέτρου των τιμών και του μέσου συναλλαγής καθώς επετρεψε μόνον σιδερένια νομίσματα.

Ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό δείγμα για τη μετατροπή στον έκτο αιώνα αποτελεί η ιστορία των νομισμάτων (η μετάβαση του χρήματος στη νομισματική μορφή αποτελεί την τομή

κατά την οποία το χρήμα διαφοροποιείται πλέον και με την εξωτερική του εμφάνιση από τα υπόλοιπα εμπορεύματα). Μετά την κοπή των πρώτων νομισμάτων από ήλεκτρο σε πόλεις των μικρασιατικών παραλίων κατά το τέλος του 7ου αιώνα, συναντώνται τα πρώτα αργυρά νομίσματα στην Αίγινα, τη γειτονική και ανταγωνιστική πόλη της Αθήνας. Μπορεί να υποθεθεί ότι τα νομίσματα αυτά κυκλοφορούσαν επίσης και στην Αθήνα. Η Αθήνα προχωρά σε κοπή δικών της νομισμάτων μόλις στο μέσο του 6ου αιώνα· το αθηναϊκό χρήμα εξαπλώνεται σε σημαντικό βαθμό κατά το δεύτερο ήμισυ του ίδιου αιώνα. Ήδη το 520 ξεκινά στην Αθήνα η κοπή εκείνων των διάσημων αργυρών νομισμάτων με την ονομασία «γλαϊνκες», οι οποίες επρόκειτο σύντομα να απωθήσουν τα άλλα νομίσματα από το εξωτερικό εμπόριο και να διαδραματίσουν για αιώνες το ρόλο διεθνούς χρήματος στο μεσογειακό χώρο. Προηγουμένως είχε ξεκινήσει η κοπή μικρότερων ονομαστικών μονάδων, οι οποίες σταδιακά υποδιαιρούνταν όλο και περισσότερο και αποτελούν προϋπόθεση για τη χρήση του νομισματικού χρήματος στο καθημερινό λιανικό εμπόριο, όπως το αποδεικνύουν λογοτεχνικές πηγές για τον πέμπτο αιώνα. Ιδιαίτερα για αυτά τα μικρά νομίσματα ήταν αναγκαία η μετάβαση στην κοπή αργυρών νομισμάτων· υλική προϋπόθεση αποτελούσαν τα πλούσια αργυρωρυχεία της Αττικής. Παράλληλα όμως με την ανταλλαγή που διαμεσολαμβάνεται από νομισματικό χρήμα θα πρέπει σίγουρα να διενεργούνταν και αντιπραγματιστικές ανταλλαγές.

Οι αργυρές γλαϊνκες θεωρούνται από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα ως συνειδητή και επιτυχημένη απόπειρα των Αθηναίων τυράννων να αποδώσουν στο νόμισμά τους το ρόλο γενικού ισοδυνάμου στο εξωτερικό εμπόριο. Η εξωτερική τους μορφή τονίζει άλλωστε με αρκετή σαφήνεια την κεντρική τους εγγυητική δύναμη, η οποία επιβλήθηκε ενάντια στα αντίπαλα αριστοκρατικά γένη. Διότι ενώ τα προηγούμενα αργυρά νομίσματα έφεραν τα διάφορα οικόσημα αυτών των γενών, οι γλαϊνκες έχουν ήδη τη μέχρι σήμερα συνηθισμένη μορφή των νομισμάτων: το πρόσωπο της πολιούχου θεάς και «Παλλάδος» Αθηνάς στην εμπρόσθια όψη, την ιερή γλαϊνκα ως έμβλημα με τα αρχικά ΑΘΕ στην οπίσθια όψη⁸. Κατά κάποιον τρόπο έχουμε εδώ την απτή αφετηρία για όλες τις χρηματικές θεωρίες, οι οποίες αντιλαμβάνονται το χρήμα ως θεμελιωμένο μέσω συμφωνίας ή κρατικής θέσπισης (άλλωστε διατυπώθηκαν για πρώτη φορά στην Αθήνα και μέσω του ρωμαϊκού δικαίου κατέληξαν στο απολυταρχικό-εμποροκρατικό κράτος)⁹. Την εμποροκρατική πολιτική προώθησης των επιτηδευμάτων θυμίζει άλλωστε και η προώθηση του εμπορίου και των επιτηδευμάτων μέσω μεγάλων αναθέσεων για δημόσια έργα και κατασκευή δρόμων, όπως και ένα υδραγωγείο που κατασκευάστηκε από τους Αθηναίους τυράννους· περιοριζόμαστε εδώ στην αναφορά αυτών των δεδομένων. (Οι αναφορές αυτές στο ρόλο «προοδευτικών ηγεμόνων» στην παλαιότερη ιστορία της Αθήνας χρήζουν αναλυτικής πραγμάτευσης: θα έπρεπε να δειχθεί λεπτομερώς μέσω ποιων αποφασιστικών συγκρούσεων και σημαντικών φορέων επιβλήθηκαν οι νέες τάσεις. Γιατί, για παράδειγμα, επιβάλλονται στην Αθήνα και όχι στη Σπάρτη; Γιατί αντικαταστάθηκαν οι κύριοι φορείς αυτής της εξέλιξης, οι τυράννοι, στο τέλος του 6ου αιώνα από μια πολιτική οργάνωση που έτεινε στη δημοκρατία όλων των ελεύθερων Αθηναίων; Ποια θα μπορούσαν να είναι τα σημεία τομής σε αυτή την εξέλιξη; Το έργο αυτό, που ανήκει κατ' ουσίαν στην ιστοριογραφία, η οποία και θα πρέπει να παραθέσει λεπτομερώς και την πολιτική εξέλιξη, δε θα πραγματοποιηθεί εδώ, καθώς, μεταξύ

άλλων, οι γραπτές πηγές για αυτή την περίοδο παραμένουν ανεπαρκείς και πολλά αποτελέσματα έρευνας έχουν έντονα υποθετικό χαρακτήρα. Άλλωστε μια αντίστοιχη παράθεση δεν είναι δυνατή χωρίς αναδρομή σε μέσα διαφόρων επιστημών, όπως π.χ. η ερμηνεία γλωσσικών και αρχαιολογικών ευρημάτων. Υπό την έννοια αυτή, οι ακόλουθες παραθέσεις είναι απλώς υποθέσεις για την πορεία της ιστορίας).

Αν και οι τύραννοι διαδραμάτισαν σημαντικό, «προοδευτικό» ρόλο, και μάλιστα όχι μόνον στην Αθήνα, εντούτοις παρέμειναν ένα επεισόδιο μερικών δεκαετιών. Ήδη πριν από αυτούς εμφανίζεται ο διάσημος Σόλων, ο εφοδιασμένος με έκτακτες δικαιοδοσίες ετήσιος αξιωματούχος του έτους 594/93, και σύμφωνα με τη γνώμη πολλών συγγραφέων «ο πρώτος πολιτικός της ευρωπαϊκής ιστορίας». Ο τίτλος αυτός του αποδόθηκε προπάντων για τη δραστηριότητά του ως μεσολαβητή των ταξικών αγώνων μεταξύ μεγαλογαιοκτημόνων και χρεωμένων, εν μέρει μάλιστα υποδουλωμένων, μικροαγροτών. Απελευθερώνοντας τους μικροαγρότες με τη σεισάχθεια, έθεσε σημαντική βάση για την ανάπτυξη του εμπορίου και των τεχνών και εξασφάλισε ταυτόχρονα τους γαιοκτήμονες από ένα ριζοσπαστικό αναταρασμό ή από ανοικτή εμφύλια σύγκρουση. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα τη δική μας ανάλυση είναι η αποδιδόμενη στον Σόλωνα μεταρρύθμιση μέτρων, σταθμών και νομισμάτων. Ενώ προσφάτως ο ρόλος του στη νομισματική μεταρρύθμιση θεωρείται ως προβολή του τέταρτου αιώνα στο παρελθόν, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ρύθμισε το σύστημα μέτρων και σταθμών με πρόθεση να συνδέσει την Αθήνα με ένα πιο ελπιδοφόρο εμπορικό σύστημα και να την αποδεσμεύσει από το σύστημα του ανταγωνισμού (Αίγινα). Ενώ όμως η έρευνα ασχολείται διεξοδικότατα με την ερμηνεία της παράδοσης των σολωνικών μεταρρυθμίσεων¹⁰, το γεγονός της ρύθμισης των μέτρων δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου, και ερμηνεύεται ακόμα λιγότερο. Παραμελείται το γεγονός ότι μια παρόμοια ρύθμιση μπορεί να είναι αναγκαία και σημαντική μόνον σε ένα επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης όπου δεν κυριαρχεί πλέον αποκλειστικά η άμεση, ανταρχική κατανομή των προϊόντων, π.χ. σύμφωνα με τις φιλικτικές παραδόσεις, αλλά εκεί όπου ένα μέρος των προϊόντων κατευθύνεται τακτικά στην ανταλλαγή, δηλαδή πρέπει να τεθεί ως ισοδύναμο προς συγκεκριμένες ποσότητες χρηστικής αξίας. Προπάντων παραμελείται το πρόβλημα που λανθάνει σε αυτή την εξίσωση του διαφορετικού, για την οποία ήδη ο Αριστοτέλης διαπίστωσε ότι «τῆ μὲν οὖν ἀληθεία ἀδύνατον [τά τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι]»¹¹. πρόκειται για μια αφαίρεση που διενεργείται χωρίς συνείδηση, και η οποία αποκτά το πλήρες της μέγεθος στη μέχρι βίας ποσοτικοποίηση, αξιοποίηση, ή καλύτερα απαξίωση, των συγκεκριμένων εργασιακών ικανοτήτων των μισθωτών εργατών από το κεφάλαιο.

Ας συγκεφαλαιώσουμε: η ανάπτυξη της εμπορευματικής ανταλλαγής ήταν αρκετά μεγάλη στην Αθήνα των αρχών του έκτου αιώνα για να προωθήσει ενιαία ρύθμιση των εμπορικών μέτρων και σταθμών μέσω μιας κεντρικής αρχής που ίστατο υπεράνω των μεμονωμένων ομάδων και ατόμων της κοινωνίας· κατά τα τέλη του ίδιου αιώνα η Αθήνα είχε εξελιχθεί σε εμπορικό κέντρο σε τέτοιο βαθμό ώστε χρειαζόταν ένα δικό της σύστημα νομισματικής οργάνωσης ενιαία ρυθμισμένο και εγγυημένο από το κράτος. Εντούτοις δεν είναι σαφές γιατί μπόρεσε να επιβληθεί αυτή η «απαιτήση», εν γένει γιατί εμφανίστηκε μια τέτοια «ανάγκη» — πρόκειται για κενό που πρέπει να αναπληρώσει η πραγματική ιστοριογραφία. Η αναφορά σε μια «γενική αναγκαιότητα» επαρκεί τόσο λίγο στο χρήμα όσο και στο κεφάλαιο.

λαιο, εφόσον μια λειτουργική απαγωγή δεν πρέπει να αντικαταστήσει την παράθεση της ιστορικής εξέλιξης και όλων των περίπλοκων και αντιφατικών της δεδομένων.

Μία καθοριστική συνθήκη για την επέκταση τακτικών σχέσεων εμπειρειατικής ανταλλαγής είναι η αναγνώριση της ελευθερίας του προσώπου, τουλάχιστον υπό τη μορφή ότι η προσωπική ακεραιότητα του σώματος και του βίου είναι διασφαλισμένη επίσης και εκτός του άμεσου πεδίου ισχύος της αντίστοιχης οικιακής και χωρικής κοινότητας ή της πατρίδας (πρβλ. τη σταδιακή επιβολή της εδαφικής ειρήνης από τα μέσα του μεσαίωνα). Η πραγματικότητα και η έννοια του προσώπου είχε κατά κάποιον τρόπο αναπτυχθεί στην αρχαία Ελλάδα και προπάντων στην Αθήνα κατά την περίοδο μεταξύ του έβδομου και του τέταρτου αιώνα: δεν είναι τυχαίο ότι η περίοδος από τα τέλη του έβδομου αιώνα καθώς και ο έκτος αιώνας χαρακτηρίζονται από τα ονόματα των μεγάλων νομοθετών Δράκοντα, Σόλωνα και Κλεισθένη. Στις ακόλουθες παραθέσεις θα σκιαγραφηθεί το καινοτόμο και προοθητικό στοιχείο αυτής της εξέλιξης: ακολούθως θα πρέπει να επισημανθεί το χαρακτηριστικά περιορισμένο του εύρος ακόμη και στην εξέλιξη των ακόλουθων αιώνων.

Θα πρέπει εντούτοις να τονισθεί ότι με την επισημάνση της ελευθερίας του προσώπου και εν γένει της κατηγορίας του προσώπου ως κάτι χαρακτηριστικά καινοτόμο, γίνεται λόγος μόνον για μία στιγμή της ευρείας εξέλιξης. Με την ίδια λογική θα μπορούσαν να αναφερθούν κατηγορίες όπως ελεύθερη βούληση και ισότητα του ατόμου ή του νομικού προσώπου, περαιτέρω έννοιες όπως ιδιοκτησία και συμβόλαιο, ευθύνη, ενοχή και ποινή, νόμος και νομολογία, και τέλος προπάντων κυριαρχία και κράτος ως νήματα της εξέλιξης. Ακόμη και η διαμόρφωση της καθαρής γνωσιακής σχέσης, η τόσο αυτονόητη για εμάς ικανότητα της αφηρημένης ορθολογικότητας με το άλλο γνωσιακό υποκείμενο που ταυτίζεται σε αυτή τη σχέση, με άλλα λόγια η γέννηση ενός κόσμου ταυτόσημων αντικειμένων των οποίων οι σχέσεις καθορίζονται μέσω νόμων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως στιγμή αυτής της ευρείας εξελικτικής διαδικασίας¹². Το πόσο αναγκαία είναι όλα αυτά για τη βιοτική διαδικασία μιας κοινωνίας που συνδέεται με ανταλλακτικές σχέσεις, μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό όταν εξεταστεί η διαδικασία παραγωγής του βίου σε προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, όπου όλες αυτές οι μορφές ύπαρξης και συνείδησης βρίσκονται σε εμφρακτική μορφή ή δεν υπάρχουν καθόλου¹³. Το ότι η εγκαθίδρυση κεφαλαιοκρατικών σχέσεων προωθείται σε καθοριστικό βαθμό από τη θεμελίωση τέτοιων μορφών του λεγόμενου εποικοδομήματος, καθίσταται σαφές στη σημασία των πουριτανικών αντιλήψεων του χριστιανισμού για την Ευρώπη και στο ρόλο της χριστιανικής ιεραποστολής για τη γέννηση αστικών υποκειμένων στη θέση των «ιθαγενών». Όλες οι προαναφερθείσες κατηγορίες και οι θεσμοί, που είναι τόσο αυτονόητοι για εμάς, όπως νομικό πρόσωπο, νόμος, ποινή, κ.λπ., αναπτύχθηκαν αρχικά σε εκείνη την περίοδο, η οποία ως περίοδος της «αρχαίας αστικής κοινωνίας» αναδεικνύει τόσο εντυπωσιακή ομοιότητα με τη σύγχρονη αστική κοινωνία. Παράλληλα, όλες αυτές οι έννοιες είναι επίσης κατάλληλες για να αναδείξουν τον περιορισμένο χαρακτήρα αυτής της προκαταρκτικής μορφής της σύγχρονης κοινωνίας. Οι ακόλουθες παραθέσεις θα ασχοληθούν με την εξέλιξη από την αυτοβοήθεια της ομάδας ενάντια σε αδικοπραγία (π.χ. εκδίκηση για φόνο) μέχρι την εγκαθίδρυση μιας δημόσιας δικαστικής εξουσίας για ένα σημαντικό αριθμό αδικημάτων τον έκτο αιώνα¹⁴. Ήδη η έννοια «αδικοπραγία» δεν είναι κατάλληλη για τη λεγόμενη προϊστορική περίοδο

(δηλ. για την περίοδο πριν τη χρήση της γραφής): ο Οδυσσεάς μπορεί ακόμη να επιλέξει την ανωνυμία του «φονέα» που φεύγει λόγω εκδίκησης χωρίς να φοβάται κάποια δίωξη ή αποκλεισμό, εφόσον παραμένει εκτός της ακτίνας δράσης της αντίστοιχης ομάδας. Η ομάδα που υποστηρίζει το θύμα είναι εκείνη που αποτελεί τη βάση της συνολικής του ύπαρξης: δηλαδή, προπάντων η πατριαρχική οικογένεια ή η οικιακή κοινότητα («οίκος»), παράλληλα ο μικροαγροτικός σύνδεσμος γειτονίας ή η πολεμική-αριστοκρατική ένωση των συντρόφων (οι δύο τελευταίες ομάδες αποτελούν ένδειξη ταξικών συνδέσεων). Σε αντίθεση προς την ποινή, η εκδίκηση δε γνωρίζει γενικά όρια: το μοναδικό της μέτρο είναι το αίσθημα τιμής των εμπλεκομένων. Για το λόγο αυτό μπορεί μέσω συναίνεσης των εμπλεκομένων να αποζημιωθεί ακόμη και ο φόνος με ένα λύτρο («Wergeld»). Σημαντικός περιορισμός της αυτοδικίας βρίσκεται ήδη στην εν πρώτοις εθελούσια, και αργότερα αναγκαστική, αναγνώριση μιας διαιτησίας, η οποία ορίζει αναβολή ή ενδεχομένως και τροποποίηση της αυτοδικίας. Η *αναγκαστική* διαιτησία δεν είναι δυνατή χωρίς ένα ελάχιστο κεντρικής εξουσίας, η οποία εν πρώτοις μπορεί να μην είναι τίποτε περισσότερο από τη συνέλευση των ελεύθερων ή των αριστοκρατών.

Μία «πράξη κυριαρχίας»¹⁵ καθίσταται σαφέστερη όταν η απόφαση της διαιτησίας στηρίζεται σε αναγνωρισμένους και γνωστούς «νόμους», στους οποίους ονομάζονται οι πράξεις και είναι καθορισμένα τα λύτρα. Ένα σημαντικό βήμα για την αρχαία ελληνική ιστορική συνείδηση έγκειται στην έγγραφη και δημόσια θέσπιση τέτοιων νόμων και στην αναγνώριση της ισότητας όλων των πολιτών πλήρων δικαιωμάτων εν όψει αυτών των νόμων. Έτσι έχει αναπτυχθεί το επίπεδο της κωδικοποίησης του έβδομου αιώνα, η οποία στην Αθήνα συνδέεται με τα ονόματα του Δράκοντα και του Σόλωνα και με την οποία αρχίζει η ιστορία του δικαίου και ως εκ τούτου και του κράτους με τη δική μας έννοια. (Όταν αναφέρονται μεμονωμένοι «νομοθέτες» θα πρέπει να υποτεθεί ότι εν γένει κωδικοποιούν την επιτευχθείσα γνώση του δικαίου και όχι ότι έχουν δημιουργήσει νέο δίκαιο).

Η αρχαιότερη παράδοση είναι το αιματικό δίκαιο του Δράκοντα (περί τα τέλη του έβδομου αιώνα). Η αυτοδικία επιτρέπεται εδώ σε ορισμένες περιπτώσεις *κατόπιν* δικαστικής διασάφησης των δεδομένων και της πρόθεσης του φονέα: υπάρχει λοιπόν αναγκαστική δωσιδικία. Ενώ σε παλαιότερες περιόδους αρκούσε μόνον το αποτέλεσμα, ο νεκρός (με όλα τα αντίστοιχα φαινόμενα διαρκούς εκδίκησης, όπως είναι γνωστά ακόμη σήμερα σε ορισμένα μέρη της Γιουγκοσλαβίας), στο δρακόντειο νόμο επισημαίνεται η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ αφ' ενός δολοφονίας και φόνου και αφ' ετέρου ανθρωποκτονίας εξ αμελείας (σύμφωνα με τις δικές μας έννοιες, πρβλ. Ποινικός Κώδικας § 211 κ.ε. και 222). Εφόσον το δικαστήριο συμπεράνει ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, ο δράστης παραδίδεται στα χέρια των συγγενών του θύματος. Εάν το δικαστήριο συμπεράνει ανθρωποκτονία εξ αμελείας, τότε αναγνωρίζεται μεν το δικαίωμα αυτοδικίας, αλλά με τον περιορισμό ότι ο καταδικασθείς έχει το δικαίωμα ελεύθερης φυγής στο εξωτερικό και ότι η περιουσία του δε θα χρησιμοποιηθεί για αντίποινα. Πέραν τούτου μπορεί να υπάρξει περίπτωση ανθρωποκτονίας άνευ προστίμου, όπως π.χ. σε περίπτωση άμυνας σε ληστεία: εν τιαύτη περίπτωση οι συγγενείς δεν έχουν δικαίωμα σε εκδίκηση. Αυτό που είναι καθοριστικό για την περαιτέρω εξέλιξη είναι η βασική αναγνώριση της ελευθερίας της βούλησης, της αυτονομίας και ως εκ τούτου της υπευθυνότητας του μεμονωμένου ατόμου κατά την πράξη, η οποία ενυπάρχει

στην έννοια της πρόθεσης. Η αναγνώριση αυτής της αυτονομίας του ατόμου καθιστά απαραίτητη την ύπαρξη γενικής και ιστάμενης υπεράνω των φυλετικών συνδέσμων δημόσιας αρχής και εξουσιαστικής κύρωσης: παράλληλα με τη δικαστική ετυμιογγορία θα πρέπει να είναι δεδομένη η δυνατότητα της επιβολής της. Από την άλλη πλευρά η κρατική παρέμβαση είναι μικρή ακόμη και στις σημαντικότερες περιπτώσεις: σε περίπτωση φόνου η αυτοδικία περιορίζεται μόνον πρόσκαιρα (η καθαυτό εκτέλεση —μέσω ενός υπαλλήλου— ανήκει σε ύστερη εποχή). Μόνον δε οι εξ αίματος συγγενείς μπορούν να υποβάλλουν μήνυση· ακόμη και στον τέταρτο αιώνα υπάρχουν περιπτώσεις όπου ένας φόνος δεν μπορούσε να καταδιωχθεί ποινικά, διότι το θύμα δεν είχε συγγενείς. Το ακόμη πιο έντονο προ-κρατικό στοιχείο του αιματικού δικαίου αναδεικνύεται και στο δικαίωμα της συγχώρεσης: οι συγγενείς μπορούν να αρκεθούν σε ένα συμβιβαστικό ποσό, ο νεκρός μπορούσε να συγχωρέσει το δράστη και έτσι να τον προστατέψει από ατιμία και εκδίκηση¹⁶.

Η ημιτελής ατώθηση της «αυτοδικίας» εξηγεί επίσης και τα περίφημα «δρακόντεια μέτρα» των νόμων «που γράφτηκαν με αίμα»¹⁷ επίσης και σε άλλα αδικήματα, όπως π.χ. η κλοπή: η σκληρότητα αυτή ήταν προϋπόθεση για την άρση της αυτοδικίας. Ακόμη σε «ιστορική» περίοδο, δηλαδή σε τέτοια όπου υπάρχουν γραπτές πηγές, ο κλέφτης που συλλαμβάνεται τη νύχτα μπορεί να κακοποιηθεί, να πληγωθεί ή να σκοτωθεί κατά τη βούληση του θύματος της κλοπής. Εάν ο κλέφτης ξεφύγει, καταδιώκεται με τη βοήθεια των γειτόνων· οι εκάστοτε ένοικοι δεν μπορούν να φέρουν αντίρρηση για έρευνα της κατοικίας τους. Αντιστοιχοι κανονισμοί ισχύουν για άμυνα σε απόπειρα φόνου, ληστείας αλλά και μοιχείας, η οποία θεωρείται παραβίαση ιδιοκτησίας. Ιδιαίτερα με τη μοιχεία καθίστανται σαφείς οι πρώτες απόπειρες παρέμβασης του νόμου, καθώς θα πρέπει να ξεκινήσουν με τη διαπίστωση του συμβάντος. Αυτό που θα ονομάζαμε μειωμένο καταλογισμό εκφράζεται σε ένα νόμο της Τενέδου, ο οποίος ορίζει πως ο σύζυγος θα πρέπει να χρησιμοποιήσει τον πέλεκυ για το φόνου του εραστή: ο πέλεκυς ήταν το εργαλείο που υπήρχε σε κάθε οικία, ενώ άλλα όπλα θα έπρεπε να μεταφερθούν από αλλού, πράγμα το οποίο θα υπονοούσε δολοφονική πρόθεση. Στην περίοδο του Σόλωνα μάς εισαγάγει ένας νόμος που αποδίδεται σε αυτόν, σύμφωνα με τον οποίο το δικαίωμα της εκδίκησης ισχύει μόνον σε περίπτωση σύλληψης *in flagranti*. Ο καθορισμός του συμβάντος είναι εδώ πιο ανεπτυγμένος· διότι ενώ στο νόμο της Τενέδου το χαρακτηριστικό στοιχείο συνεπάγεται καθαρά εξωτερικά από τον τρόπο της εκδίκησης, στον αττικό νόμο ισχύει το δικαίωμα της εκδίκησης όταν ο μοιχός ανακαλυφθεί να έχει «εμπλακεί σε συνουσία»¹⁸.

Η μετάβαση από το νομικό περιορισμό του συμβάντος στην αναγνώριση της ανώτερης κρατικής δικαστικής αρχής αναδεικνύεται ακόμη πιο καθαρά στη διαδικασία του αθηναϊκού δικαίου περί *ἀπαγωγής*. Ένας νόμος που αποδίδεται μεν στον Σόλωνα, αλλά είναι μάλλον αρχαιότερος, καθόριζε ότι ο κλέφτης έπρεπε να μεταφερθεί (*ἀπαγωγή*) φορτωμένος με το αντικείμενο της κλοπής στο δικαστήριο, στους μόνιμα παρόντες άρχοντες· οι εκπρόσωποι της κοινότητας αναλαμβάνουν την ποινή. Εδώ δεν απαγορεύεται απλώς η αυτοδικία, αλλά ωθείται σε ένα δρόμο ο οποίος καταλήγει στην αναγνώριση ενός δημόσιου ποινικού δικαίου. Σε διαφορά προς την περίπτωση καθαρής αυτοδικίας, ο κατηγορούμενος έχει τη δυνατότητα να υπερασπίσει τη νομιμότητα του αιτήματός του· ένα σημαντικό βήμα προς τη νομική ασφάλεια. Από τον εκδικούμενο προέκυψε ο ενάγων. Η εξέλιξη αυτή είναι σαφής

και στην πορεία των εξαγορών. Όταν ο προσβεβλημένος στην τιμή του απέφυγε την εκδί-
 κηση στο πρόσωπο του κλέφτη, του μοιχού κ.λπ., ο τελευταίος μπορούσε, τρόπον τινά, να
 εξαγοράσει την ελευθερία του με την καταβολή αποζημίωσης (πρβλ. το γερμανικό *Wergeld*
 και αντίστοιχους καθορισμούς στην αρχαία ρωμαϊκή Δωδεκάδελο)· με την εμφάνιση του
 χρήματος η αποζημίωση μπορούσε να οριστεί σε δραχμές και να είναι αρκετά διαφοροποι-
 ημένη. Αυτός ο καθορισμός μέσω νόμου αποτελεί ήδη περιορισμό της αυτοδυναμίας του
 εκδικουμένου. Το βήμα προς την ποινή καθαυτή είναι σαφές εκεί όπου η αποζημίωση κατα-
 βάλλεται εν μέρει ή εξ ολοκλήρου στην κοινότητα (εκεί όπου επιβάλλονται τακτικά τέτοιες
 ποινές, μπορεί να προϋποτεθεί χρήση νομισμάτων). Έτσι ο σολωνικός νόμος κατανέμει
 την αποζημίωση για συκοφαντία μεταξύ ενάγοντος και κράτους· ο τύπος αγωγής, του
 οποίου η ημερομηνία δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια, είναι εκείνος «λόγω κακοποίη-
 σης», όπου το ποσό της αποζημίωσης καταβάλλεται στο κράτος (και κυριαρχεί δημόσια
 αγωγή —βλ. παρακάτω). Ιδιαίτερη επισήμανση αξίζει το γεγονός ότι η πλήξη της σωματι-
 κής ακεραιότητας ανήκει στην Αθήνα καθαρά στο πεδίο του δημόσιου ποινικού δικαίου.
 Παράλληλα είναι αναγκαία εδώ η αναφορά στον περιορισμένο χαρακτήρα της δημόσιας
 ποινικής εξουσίας προς αποφυγή νεοτερίζουσας υπερεκτίμησης: στη διάθεσή της βρίσκο-
 νται μόνον ακατέργαστα μέσα, προπάντων η αποζημίωση (την περίοδο του Σόλωνα κατα-
 βάλλονταν συνήθως με τη μορφή αγαθών και όχι χρήματος), η ατιμία και ο διωγμός, δηλα-
 δή η εξορία και η θανατική ποινή, συνδυασμένη συνήθως με περιουσιακή κατάσχεση.
 Απουσιάζει λοιπόν σχεδόν απολύτως η κάθειρξη, καθώς η προφυλάκιση ισχύει μόνον κατά
 την προανάκριση. Ο περιορισμός της διαφοροποίησης των ποινών ήταν ακόμη πιο έντονος
 λόγω του ότι ο ορισμός των συμβάντων δεν είχε αποκτήσει την τόσο αυτονόητη για εμάς
 ακρίβεια, και ότι ο καθορισμός του μεγέθους της ποινής επαφίετο σε μεγάλο βαθμό στην
 εκτίμηση των δικαστών (πρβλ. τη δίκη του Σωκράτη λόγω «ασεβείας»)¹⁹.

Ο Αριστοτέλης²⁰ αποδίδει στον Σόλωνα μια άλλη ποινή που συνδέεται σαφώς με την
 κοινότητα: όποιος σε περίπτωση ένοπλης ταξικής σύγκρουσης στην πόλη-κράτος δε λαμβά-
 νει το μέρος καμιάς πλευράς θα πρέπει να τιμωρείται με «ατιμία» και να απωλύει τα δι-
 καιώματά του ως πολίτη, δηλαδή προπάντων το δικαίωμα συμμετοχής στην εκκλησία του
 δήμου. Άλλα αδικήματα που τιμωρούνταν με αυτό τον τρόπο: αποφυγή πληρωμής δημο-
 σίων χρεών, ανυπακοή στους νόμους και δωροληψία των αξιωματούχων —δηλαδή όλα τα
 αδικήματα ενάντια στην κοινότητα. Πέραν τούτου, τιμωρούνται και παραπτώματα ενάντια
 στα καλά ήθη (π.χ. κακοποίηση των γονέων).

Η διάσημη και ήδη αναφερθείσα «σεισάχθεια» του Σόλωνα το έτος 594/93 αποτελεί ση-
 μαντική διεύρυνση της προσωπικής ελευθερίας και ως εκ τούτου την προϋπόθεση για ελευ-
 θερία της βούλησης (δεδομένου ότι οι δούλοι υπόκειντο κατ' αρχήν στην άμεση εξουσία
 του κυρίου τους). Καθώς ο Σόλων απελευθέρωσε τους υπόδουλους και εξαγορασμένους
 αγρότες και απέκλεισε για το μέλλον την προσωπική εκτέλεση²¹, αυξήθηκε σημαντικά ο
 αριθμός των πολιτών με πλήρη δικαιώματα που υπάγονταν στο νόμο και στις δικαστικές
 αποφάσεις (κατά πάσα πιθανότητα περισσότερο από το ήμισυ του ανδρικού πληθυσμού
 της Αττικής). Ο ίδιος ο Σόλων αναφέρει:

«θεσμούς δ' ὁμοίως τῶν κακῶν τε κάγαθῶν
 εὐθείαν εἰς ἕκαστον ἀρμόσας δίκην ἔγραψα»²².

Την αυξανόμενη αναγνώριση της αυτονομίας του προσώπου αποδεικνύουν προπάντων δύο πεδία της σολωνικής νομοθεσίας: από το «αστικό δίκαιο»²³ ο νόμος περί διαθήκης και επίσης ο θεσμός της δημόσιας αγωγής. Η δημόσια αγωγή, χαρακτηριστική για το αττικό δίκαιο και σε ύστερες περιόδους, επιτρέπει σε κάθε πολίτη (πλήρων δικαιωμάτων) να καταθέσει μήνυση ποινικού (ή και ιδιωτικού) περιεχομένου (στην Αθήνα δεν υπήρχε δημόσια μηνυτήρια αρχή). Ενώ στο αιωρούμενο ζήτημα της εκδίκασης το δικαίωμα αγωγής περέμενε στην ομάδα των εξ αίματος συγγενών, σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις δε λαμβάνονταν υπόψη η προϋπόθεση της συγγένειας. Κάθε μεμονωμένος πολίτης έπρεπε να αποδεσμευθεί από τις σχέσεις των παλαιών ομάδων και να είναι υπεύθυνος για το δίκαιο· η προσωπική των μέτρων αυτών είναι σαφής: «Καθώς ο Σόλων παραχώρησε σε όλους τους πολίτες ένα δικαίωμα που έως τότε ίσχυε μόνον για μια συγκεκριμένη ομάδα, διέρρηξε ένα δεσμό, ο οποίος συγκρατούσε και διέκρινε αυτούς τους συνδέσμους εντός του κράτους: Ήταν μια απόπειρα αντικατάστασης της αλληλεγγύης των αδελφοτήτων με το κοινό αίσθημα όλων των πολιτών»²⁴.

Είναι προφανές ότι από ιστορικής άποψης —πράγμα το οποίο θα μπορούσε να δείχθει και για την πρόωμη αστική περίοδο της σύγχρονης Ευρώπης— η *απελευθέρωση του αστικού ατόμου* συνδέεται με τη γέννηση μιας *έγκυρης δημόσιας αρχής*, μιας κεντρικής εξουσίας που δεν είναι άμεσα εξαρτημένη από τις πρακτικές δεσμεύσεις της εμπορευματικής κυκλοφορίας, αλλά η οποία βεβαίως δεν μπορεί να είναι δίχως άλλο ένας πολιτικός μηχανισμός με την έννοια που είναι τόσο αυτονόητη για εμάς²⁵. Τουλάχιστον όμως αυτή η υπηρεσία πρέπει να διεκπεραιωθεί, έστω και μέσω ενός απόλυτου ηγεμόνα, ενός «τυράννου», ή μέσω μίας ομάδας, όπως, για παράδειγμα, μιας εμπορικής συντεχνίας ή έστω και μιας φυλετικής θρησκείας (η οποία για τους Εβραίους εμπόρους μπορούσε να αναλάβει σε μεγάλο βαθμό τον υποχρεωτικό, και πολύ περισσότερο εξαναγκαστικό, χαρακτήρα εκείνης της αρχής). Εντούτοις δε θα πρέπει να θεωρείται μονόπλευρη σχέση εξάρτησης, αλλά πολύ περισσότερο περιεκτική διαδικασία, στην οποία ενίοτε μεμονωμένα στοιχεία αποκτούν ηγετικό ρόλο. Άλλωστε στην αθηναϊκή εξέλιξη είναι αρκετά πρόωμη η διαφορά μεταξύ θέσπισης και επιβολής δικαίου, αν και όχι στη μορφή σαφώς διαφοροποιημένων και μεταξύ τους αυτόνομων κρατικών εξουσιών. Πέραν τούτου, με τις διαπιστώσεις αυτές δεν υπονοείται διόλου ότι «το κράτος των Αθηναίων» ήταν καθορισμένο ουσιαστικά από αυτές τις λειτουργίες του «κράτους δικαίου»: επ' αυτού θα αναφερθούμε παρακάτω.

Η απελευθέρωση του ατόμου από την παραδοσιακή «εγγύηση της πατριάς» και η αναγνώρισή του ως ατομικού ιδιοκτήτη είναι ακόμη πιο σαφής ως προσωπική στο σολωνικό νόμο περί διαθήκης²⁶. Στην περίπτωση απουσίας αρσενικών απογόνων αναγνωρίζεται στο διαθέτη ελευθερία σύνταξης διαθήκης, δηλαδή η ιδιοκτησία αποδεσμεύεται σε κάποιο βαθμό από την άνευ όρων υποταγή της στην οικονομική-θρησκευτική-αιματική συνάφεια της ευρύτερης οικογένειας. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι εδώ ότι η διαθήκη μπορεί σύμφωνα με το σολωνικό νόμο να αμφισβητηθεί σε περίπτωση βουλευτικού ελαττώματος, π.χ. σε περίπτωση βλακειας και εξάσκησης βίας. Έτσι τίθενται δύο προϋποθέσεις για την ελευθερία βούλησης του προσώπου, οι οποίες ισχύουν μέχρι σήμερα (βεβαίως είναι με χαρακτηριστικό τρόπο ακαθόριστες, διότι δεν αναφέρονται αντίστοιχα κριτήρια, πράγμα το οποίο οδήγησε σε άπειρες αγωγές αμφισβήτησης· εν γένει δεν υπήρξε ποτέ στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο μια νομική θεωρία των βουλευτικών ελαττωμάτων).

Διάφοροι συγγραφείς παραθέτουν περαιτέρω μαρτυρίες για τη «βασική αναγνώριση της ατομικής ιδιοκτησίας» (παράλληλα του βίου, της ελευθερίας, της τιμής κ.λπ.)²⁷, π.χ. το απαραβίαστο της οικίας ή το συνηθισμένο από τον έβδομο αιώνα όρκο των αρχόντων, με τον οποίο δηλώνεται η αναγνώριση όλων των υφιστάμενων σχέσεων ιδιοκτησίας. Οι διάφοροι κλάδοι του αθηναϊκού δικαίου ερευνήθηκαν σύμφωνα με τα κριτήρια του ανεπτυγμένου ρωμαϊκού δικαίου· μια μέθοδος που οδηγεί εύκολα σε σφαλές εκτιμήσεις, όπως μπορεί να δειχθεί με την παράθεση μερικών τίτλων: Weiss, *Ελληνικό ιδιωτικό δίκαιο σε συγκριτική βάση*, Ruschenbusch, *Έρευνες περί της ιστορίας του αθηναϊκού ποινικού δικαίου*, Kahrstedt, *Σπουδές επί του δημοσίου δικαίου της Αθήνας*²⁸. Σε διάφορες νεότερες έρευνες και μέσω διεξοδικότερης ερμηνείας, η οποία εν μέρει έχει λάβει ωθήσεις από την εθνολογία και τη συγκριτική ιστορία του δικαίου, επισημάνθηκαν περισσότερο τα όρια της εξέλιξης του αρχαίου ελληνικού και του αστικού δικαίου²⁹. Ακριβώς επειδή αυτές οι εργασίες αναφέρονται κυρίως στη δικαιοκή εξέλιξη της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες επίσης και για τα όρια της ύστερης εξέλιξης του ελληνικού δικαίου, τα οποία καθιστούν προβληματική ακόμη και αυτή την έννοια του ιδιωτικού δικαίου (και ως εκ τούτου επίσης την έννοια του κρατικού δικαίου, εν γένει του κράτους, της κυριαρχίας, του δικαίου, περί των οποίων θα αναφερθούμε στο τέλος του κεμένου). Το δεδομένο αυτό θα επισημανθεί εδώ στη βάση της περιορισμένης εξέλιξης της έννοιας της ατομικής ιδιοκτησίας και του συμβολαίου η πλήρης απελευθέρωση από τις δεσμευτικές μορφές της ιδιοκτησίας προς την ατομική ιδιοκτησία αποτελεί άλλωστε την προϋπόθεση συγκρότησης μιας αστικής κοινωνίας με τη στενή, σύγχρονη έννοια του όρου.

Εν πρώτοις είναι ενδεικτικό ότι κατόπιν διεξοδικής παρατήρησης δεν υπάρχει καν έννοια ατομικής ιδιοκτησίας (και ως εκ τούτου κανένας διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και νομής), σε πλήρη διαφορά από το ανεπτυγμένο ρωμαϊκό δίκαιο (*dominium, dominium ex jure Quiritium*). Η λέξη «ουσία» σημαίνει τόσο «περιουσία, κτήμα, ιδιοκτησία» όσο και «προσωπικότητα, υπόσταση». Εκφράσεις που σημαίνουν το «ανήκειν σε κάποιον»³⁰ αναφέρονται ουσιαστικά στον πραγματικό φυσικό έλεγχο και σε μια κατά κάποιο τρόπο φυσική αξίωση επί ενός πράγματος. Η εγγύτερη γερμανική έκφραση θα ήταν η λέξη «Haben» ή η σουηβική έκφραση «mei eigen», «mei Sach». Θα πρέπει επίσης να υπενθυμίσουμε ότι και για εμάς η αυτοάμυνα επιτρέπεται όσον αφορά τον εαυτό μας ως φυσικό πρόσωπο καθώς και για το ιδιόκτητο πράγμα που φέρουμε³¹. Επίσης, η λέξη *χρήματα*, μεταφραζόμενη συχνά ως «χρηματικό μέσον», είναι πολυσήμαντη· η καταγωγή της αναφέρεται στην ωφέλεια της χρήσης, στην ανάγκη· ακολούθως μπορεί να είναι το σύνολο των χρήσιμων αντικειμένων, η περιουσία, η νομή, τα μέσα· με κάποια συγκεκριμένη έννοια επίσης τα χρηματικά μέσα, το χρήμα, το χρηματικό ποσό, επίσης τα χρέη ή τα εμπορεύματα³².

Το πόσο λίγο ανεπτυγμένη είναι η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας στην αρχαία Ελλάδα καθίσταται σαφές και στα διακαιικά μέσα προς επαναπόκτηση πληχθείσας ή απωλεσθείσας ιδιοκτησίας. Ο κάτοχος είναι πάντα αναγκασμένος να δικαιολογήσει το αίτημά του· με την αγωγή μπορούσε μόνον να διαπιστωθεί το σχετικά καλύτερο δικαίωμα, όχι όμως ένα απόλυτο και αποκλειστικό ιδιοκτησιακό δικαίωμα (έτσι ήταν πάντα δυνατόν να εμφανιστεί ένα τρίτος με καλύτερο δικαίωμα). Μόνον με αυτή τη μορφή λαμβάνεται θέση στην κρίση περί του ιδιοκτησιακού δικαιώματος, δηλαδή δεν εκφράζεται η αναγνώριση και επι-

κύρωση ενός υποκειμενικού δικαιώματος· πολύ περισσότερο, η κρίση ισχύει ως κατάληξη μιας διένεξης. Η δε επαναπόκτηση της απωλεσθείσας «περιουσίας» ήταν κυριολεκτικά μια επανιδιοποίηση· δεν υπήρχε άμεση κρατική βοήθεια κατά την εκτέλεση της απόφασης, αλλά ο νικητής αποκτούσε μέσω της κρίσης απλώς ένα *δικαίωμα επέμβασης*, έπρεπε να εφαρμόσει ο ίδιος το δικαίωμά του, π.χ. μέσω προσωπικής και βίαιης απόσπασης από τον προηγούμενο κάτοχο ή με επέμβαση επί του οφειλέτη. Μόνον όταν ο τελευταίος αντιστεκόταν με βία, καθίστατο δυνατός ένας ιδιαίτερος τύπος αγωγής (ο οποίος προδιέγραφε αποζημίωση στο κράτος στο ύψος του αμφισβητούμενου ποσού)· κατόπιν ήταν δυνατή η εκ νέου καταφυγή στην αυτοδικία. Αυτή η «ιδιοκτησιακή αγωγή» ήταν κατ' ουσίαν «a form of execution, of enforcing rather than establishing rights, a means of realizing the power of self-help which early law regarded as bound up with that sphere of power which was involved in its concept of property»³³. Σε αυτή τη διαδικασία εκφράζεται καθαρά η συγκεκριμένη-προσωπική σχέση που έχει ο ιδιοκτήτης προς το «πράγμα» του³⁴. Το πράγμα αυτό ισχύει ως μέρος της προσωπικότητάς του³⁵, πιο συγκεκριμένα: ως μέρος της κοινωνικής του ύπαρξης με τη συγκεκριμένη λειτουργία της διατήρησης του βίου στην κοινότητα της πόλης-κράτους. Η «περιουσία» του αποτελεί μέρος του προσωπικού του πεδίου κυριαρχίας εντός αυτής της συγκεκριμένης κοινωνικής μορφής της πόλης-κράτους, με την ιδιαίτερη έννοια που έχει αυτό το πεδίο για τον ελεύθερο Αθηναίο· ως κύριος ενός «οίκου», μιας οικιακής οικονομίας με γαιοκτησία, με οικία και τα απαραίτητα εργαλεία και χρήσιμα πράγματα, με υποτελείς σε αυτόν ανθρώπους (δούλους, και σε περιορισμένο βαθμό γυναίκες και παιδιά), καθώς και με ζώα³⁶.

Αυτή η συγκεκριμένη σχέση προς την ιδιοκτησία, η οποία απέχει ακόμη πολύ από το *ius utendi et abutendi* του ανεπτυγμένου ρωμαϊκού δικαίου³⁷ και η οποία παραμένει κατ' αρχήν συνδεδεμένη με τα καθήκοντα ως Αθηναίου πολίτη, εκφράζεται επίσης και στο ότι η κεντρική έννοια της *obligatio* (σχέση χρέους, υποχρέωση), η προϋπόθεση του χρεωστικού δικαίου, δεν έχει αναπτυχθεί στο ελληνικό δίκαιο, ότι η κατηγορία του συμβολαίου έχει παραμείνει συγκριτικά υπανάπτυκτη. Βεβαίως, το συμβόλαιο, στο οποίο η συμβολή ήταν γενικά προφορική με την παρουσία μαρτύρων, ήταν ευρέως γνωστό, τόσο στην καθημερινή πιστωτική και δανειστική συναλλαγή όσο και στις διεθνείς σχέσεις· επίσης ήταν σαφής η αναγκαιότητα μιας δημόσιας επικύρωσης³⁸. Εντούτοις χρειαζόνταν κατ' αρχήν μια «πραγματική» βάση, δηλαδή συγκροτούνταν για ένα συγκεκριμένο σκοπό, η μη εκπλήρωση του οποίου θεμελιώνει την εγγύηση του οφειλέτη. Μόνον αυτή η «ζημίωση» μπορούσε να δικαιολογήσει μια αγωγή, η οποία επέτρεπε επέμβαση ανταπόδοσης. Η δεσμευτική επίδραση δε συνεπαγόταν λοιπόν άμεσα από τη συναίνεση, από τη συνάφεια πολλών εκδηλώσεων βούλησης κατά τη σύναψη του συμβολαίου, όπως προβλέπει το συναινετικό συμβόλαιο του ανεπτυγμένου ρωμαϊκού δικαίου. Η γέννηση της υποχρέωσης ισχύει ως συνέπεια της μεταβίβασης του συγκεκριμένου αγαθού, π.χ. ενός κτήματος, ή ως επίδραση της βλάβης λόγω μη μεταβίβασης κ.λπ.

Τα πράγματα εμφανίζονται τρόπον τινά ακόμη με τη χρησιμότητά τους· ιδιότητα, διότι δεν έχουν αναπτυχθεί πλήρως ως εμπορεύματα· για το λόγο αυτό οι ιδιοκτήτες τους δεν είναι ακόμη σε θέση να τα θεωρήσουν ξεχωριστά από τα συγκεκριμένα συμφέροντα και τις ανάγκες τους απλώς ως φορείς αξίας, ως εμπορεύματα, ή ως κεφάλαιο. Οι «κύριοι» αυτών

των πραγμάτων δε θεωρούν ως εκ τούτου αλλήλους ως απλούς εκπροσώπους εμπορευμάτων και χρήματος, ως αυτόνομους ιδιοκτήτες των οποίων η βούληση είναι απλώς έκφραση των εμπορευμάτων και της κατά το μάλλον ή ήττον αυτονομημένης κυκλοφορίας τους. Εκεί όμως που συμβαίνει κάτι τέτοιο καθίσταται αντικείμενο απόθησης και άρνησης — ο έντονος χαρακτήρας της άρνησης μπορεί να υποδηλώνει πόσο αισθητή είχε ήδη καταστεί η αυτονομία της αξιακής κυκλοφορίας³⁹. Εδώ θα πρέπει όμως να διατυπωθεί το ερώτημα εάν ακόμη και τα μέλη μιας ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας μπορούν να θεωρηθούν καθαρά ως αυτόνομοι ιδιοκτήτες, ως απλοί εκπρόσωποι εμπορευμάτων και χρήματος, δηλαδή μέσω των μορφών στις οποίες εκφράζεται αυτή η κυκλοφορία. Είναι τέτοια νομικά πρόσωπα, δηλαδή μάσκες χαρακτήρων, μόνον εφόσον απωθούν τις άμεσες ανάγκες τους — όσο κοινωνικά διαμεσολαβημένες και αν είναι αυτές — και εδραιώνονται ηθικά σε εκείνο το γενικό πεδίο το οποίο είναι η κοινωνικότητά τους (και το οποίο τούς αντιπαράτιθεται εξωτερικά ως κράτος, ασχέτως εάν θεμελιώνεται μέσω της ελεύθερης συγκατάθεσής τους ή ως αναπόφευκτο κράτος ανάγκης και διάνοιας, ως Λεβιάθαν).

Το γεγονός ότι σύμφωνα με το αττικό δίκαιο ο πιστωτής έχει ακόμη συγκεκριμένη σχέση με το πράγμα του, φαίνεται στην παράσταση ότι το δάνειο δε μεταβαίνει στην ιδιοκτησία του οφειλέτη και δεν τίθεται στην ελεύθερη του διάθεση (και αυτό σημαίνει τον πολλαπλασιασμό του με κάθε προτιμητέο μέσον), αλλά παραμένει ιδιοκτησία του πιστωτή (σε αντίθεση προς τη νομική σχέση, αυτή η κατάσταση βρίσκεται ακόμη σήμερα και σε εμάς όταν κάποιος απαιτεί πίσω «τα χρήματά του» που έχει δανείσει σε κάποιον). «Όπου γίνεται λόγος για δάνειο στις αθηναϊκές ομιλίες, ακούμε τον πιστωτή να λέει ότι ο οφειλέτης έχει τα χρήματά του και σε περίπτωση που δεν πληρώνει τού στερεί το χρήμα του (ἀποστερείν). Δεν υπάρχει ο σαφής διαχωρισμός του ανεπτυγμένου ρωμαϊκού δικαίου σύμφωνα με τον οποίο το πιστωθέν χρήμα που χαρακτηρίζεται *mutuum* ή *depositum irregulare* μεταβαίνει στην ιδιοκτησία του οφειλέτη, ο οποίος ακολούθως δεσμεύεται προς επιστροφή στη βάση της πραγματοποιηθείσας χρεωστικής σχέσης»⁴⁰. Ο πιστωτής χορηγεί το δάνειο, ακόμη και όταν έχει χρηματική μορφή, για ένα συγκεκριμένο σκοπό, και όχι για κατά προτίμηση χρήση η οποία βεβαίως θα αποβεί τοκοφόρα: το δικαίωμα δικαστικής παρέμβασης δε θεμελιώνεται μέσω της απλής ρήξης της δοθείσας υπόσχησης, αλλά μέσω πλήξης αυτού του σκοπού, μέσω βλάβης λόγω μη διεκπεραίωσης των παραχωρημένων συνθηκών, τις οποίες έχει αποδεχθεί και ο αντίταλος του δικαιούχου. Ο ίδιος ο Δημοσθένης τονίζει στους δικανικούς λόγους, σε περίπτωση θαλάσσιου δανείου, την πραγματική φύση του «τάλαντου που έγινε αποδεκτό από τον κατηγορούμενο και κατόπιν δεν επιστράφηκε». Εάν η [πιστωτική] σχέση στηριζόταν μόνον σε «πίστη» δε θα υπήρχε ενέχυρο ή εγγύηση και, υπό ακριβή έννοια, δε θα ήταν δυνατή μια μήνυση⁴¹.

Το ελληνικό συμβόλαιο δεν περιλαμβάνει λοιπόν ακόμη την πλήρη αναγνώριση της ελεύθερης βούλησης των συμβαλλομένων, των αφηρημένων νομικών προσώπων, με την έννοια του ρωμαϊκού δικαίου: δεν είναι ακόμη πραγματικά αμοιβαίο αλλά φέρει έντονα ίχνη της ανισότητας των συμβαλλομένων. Εφόσον λοιπόν το συμβόλαιο παρέμεινε κατ' ουσίαν «διάθεση για ορισμένο σκοπό» (Wolff), το αντίστοιχο ισχύει και για την κατηγορία της κρίσης και της ατομικής ιδιοκτησίας: η ιδιοκτησία, η οποία ως υποκειμενικό δικαίωμα απολαμβάνει δημόσια προστασία χάριν του εαυτού της και η οποία επικυρώνεται ρητά στην

κρίση, παρέμεινε ξένη στο ελληνικό δίκαιο. Με αυτή την έννοια δεν υπάρχει λοιπόν ιδιωτικό δίκαιο στην αρχαία ελληνική πόλη-κράτος.

Το συμπέρασμα αυτό αναφέρεται εντούτοις μόνον στους πλήρεις πολίτες ανδρικού γένους· είναι γνωστό ότι τα τέκνα και οι γυναίκες τους, και προπάντων οι δούλοι τους, δεν είχαν καθόλου ή πολύ περιορισμένη δυνατότητα δικαιοπραξίας. Βεβαίως, η αντίληψη περί πλήρους απουσίας δικαιοπρακτικής ικανότητας των δούλων δεν είναι ορθή, ιδιαίτερα όταν τεθεί κατά μέρος το πεδίο του ιδιωτικού δικαίου και ληφθεί υπόψη το (δημόσιο) ποινικό δίκαιο και το ιερό δίκαιο, όπως επίσης και το εμπορικό δίκαιο. Περί της περιορισμένης δικαιοκλής θέσης των εγκαταστημένων και αναγνωρισμένων αλλοδαπών (μέτοικοι) και των πρόσκαιρα διαμενόντων (ξένοι) μπορούν να διατυπωθούν συγκεκριμένες απόψεις όταν ληφθεί υπόψη το εμπορικό δίκαιο με τη στενή έννοια καθώς και η νομική προστασία που παρέχεται μέσω συμβολαίων με άλλες πόλεις-κράτη· εδώ μπορεί να διαπιστωθεί σταδιακή προσέγγιση στην ιδιότητα του πλήρους πολίτη, όχι όμως όσον αφορά τα πολιτικά δικαιώματα. Ίσως όμως δε θα έπρεπε κανείς να αφήσει ασυσχέτιστες τη διαπίστωση περί της περιορισμένης εξέλιξης του ελληνικού ιδιωτικού δικαίου και το γεγονός της ουσιαστικής απουσίας δικαίου στους δούλους. Ως *θέση* θα μπορούσε να διατυπωθεί εδώ: η περιορισμένη εξέλιξη του ελληνικού δικαίου, η περιορισμένη και ιεραρχημένη κατανομή των πολιτικών δικαιωμάτων είναι μόνον μια έκφραση του γεγονότος, ότι η μάζα των άμεσων παραγωγών ήταν δούλοι και όχι ελεύθεροι μισθωτοί εργάτες, ότι η εσωτερική δομή της παραγωγής δε διακατεχόταν σχεδόν καθόλου από την κεφαλαιακή σχέση. Αυτό βεβαίως θέτει το ερώτημα για τη βάση της ανώτερης ανάπτυξης του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο αναπτύχθηκε επίσης σε μια κοινωνία δουλοκτητών. Επ' αυτού δεν μπορεί εδώ να γίνει διεξοδική ανάλυση. Θα μπορούσαν όμως να διατυπωθούν ορισμένες υποθέσεις: το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν σε τελική ανάλυση δίκαιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η οποία την περίοδο της ακμής της ήταν μια μεσογειακή αυτοκρατορία διεθνούς εμπορίου με ευρύ εργασιακό καταμερισμό, μαζική παραγωγή που προσομοιάζε στη βιοτεχνία κ.λπ., πράγματα τα οποία κάλυπταν μεγάλο μέρος του συνολικού κοινωνικού προϊόντος. Στη διάρκεια των μεγάλων πολέμων που οδήγησαν στην εγκαθίδρυση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας, διαμορφώθηκε μια μορφή συγκεντρωτικής και διαρκούς κρατικής κυριαρχίας η οποία ήταν ξένη προς τη [ρωμαϊκή] δημοκρατία και σαφώς προς την πόλη-κράτος των Αθηνών με την οιονει δημοκρατική της οργάνωση (δύο γνωστά χαρακτηριστικά: αντικατάσταση του λαϊκού στρατού από επαγγελματικό στρατό· αντικατάσταση της αυθαίρετης ιδιωτικής λεηλασίας των υποταγμένων χωρών από γραφειοκρατική αυτοκρατορική διοίκηση). Αυτή η απόλυτη κυριαρχία, που επικεντρωνόταν στο πρόσωπο του Imperator («Princeps legibus solutus»), συγχροτούσε παράλληλα τη γενική υποτέλεια των Ρωμαίων πολιτών, εν όψει της οποίας υποχροούσαν όλο και περισσότερο οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις του πολιτικού δικαίου και προπάντων η αποκλειστικότητά του απέναντι στον εν πρώτοις μη-πολιτικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας (διαρκώς ευρύτερη απόδοση του πολιτικού δικαιώματος και, ως εκ τούτου, η «παγκόσμια ισχύς» του ρωμαϊκού αστικού δικαίου). Επίσης, η διαφορά μεταξύ ελεύθερων και δούλων άρχισε να αίρεται όλο και περισσότερο, ιδιαίτερα στις συνοριακές περιοχές (μια εξέλιξη η οποία αρχίζει ήδη στην Αθήνα και στη ρωμαϊκή δημοκρατία). Μεμονωμένοι δούλοι που κατέχουν ιδιαίτερες ιδιότητες, απελευθερωμένοι ή μη, ασκούσαν σημαντικές

λειτουργίες ως «φαιές εξοχότητες», π.χ. στη διαχείριση ιδιωτικών κτημάτων και στην αυτοκρατορική γραφειοκρατία: περισσότερο διαδεδομένοι ήταν οι απελεύθεροι στα «αστικά επαγγέλματα» (δάσκαλοι, γραμματείς, γραφείς· επίσης τεχνίτες και έμποροι). Όλοι παρέμεναν με έντονη πίστη δεσμευμένοι με το δεσπότη τους, τουλάχιστον στην πρώτη γενιά σχεδόν υποτελείς. Η δυνατότητα κοινωνικής ανόδου, που ίσχυε ως προοπτική για πολλούς δούλους επίσης μέσω της δυνατότητας σχηματισμού περιουσίας και έτσι, ίσως, ως εξαγορά της ελευθερίας από τους ίδιους, δε θα έπρεπε βεβαίως να αποκρύψει το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία των δούλων παρέμενε «κάτω» —εκεί όπου βεβαίως κατέληγαν επίσης όλοι και περισσότεροι ελεύθεροι. Στην ύστερη αρχαιότητα ο διαχωρισμός ελεύθερων και δούλων (ο οποίος ήταν πάντα έντονα διαφοροποιημένος στο εσωτερικό του) κατέληξε σε νομιμοταξική διάρθρωση, η οποία εκφράστηκε στο δίκαιο ως διαφορά μεταξύ «απλών» και «καλύτερων» ανθρώπων. Εν πάση περιπτώσει, ο συγκεντροποιημένος «κρατικός μηχανισμός» της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι απέναντι στη μάζα του πληθυσμού πολύ πιο «απόλυτος» στην αυτονομία του από το «κράτος των Αθηναίων».

Καταλήγουμε έτσι στην τελική ερώτηση, κατά πόσο αρμόζει στο αθηναϊκό κράτος εν γένει η έννοια του κράτους, καθώς είναι σαφές ότι οι κατηγορίες του προσώπου, της ατομικής ιδιοκτησίας κ.λπ., όπως και οι αντίστοιχες δικαιικές έννοιες που στηρίζονται επί των ιδίων, ήταν ατελώς ανεπτυγμένες, πράγμα που σημαίνει ότι το κράτος ήταν μόνον παράπλευρα και όχι πρωτογενώς εκείνος ο εγγυητής της ειρηνικής ανταλλαγής που ίσταται τρόπον τινά εκτός της κοινωνίας των ιδιωτών.

Εν πρώτοις είναι αξιοσημείωτο ότι στην Αθήνα δεν υπάρχει καμιά λέξη για το «κράτος»: εκλείπει άλλωστε και η έννοια της κρατικής κυριαρχίας. Τα δικαιώματα που συνδέονται με την περιφέρεια της Αττικής μπορούν να κατανεμηθούν διεξοδικά σε δικαιώματα μεμονωμένων Αθηναίων και σε δικαιώματα των Αθηναίων ως συλλογικού φορέα. Σε σύμβολα με άλλες πόλεις-κράτη το υποκείμενο δικαίου από αθηναϊκής πλευράς χαρακτηρίζεται ως «οί Ἀθηναῖοι», και εν πάση περιπτώσει το κράτος δεν υπάρχει ως ιδιαίτερο υποκείμενο δικαίου, π.χ. ως το στέμμα. Εάν κάποιος ασκεί στην Αθήνα ρητά την κυριαρχία, τότε είναι το σύνολο των Αθηναίων, δηλ. η συνέλευση των πολιτών. Πέρα από αυτή δεν υπάρχει κυριαρχία, διότι δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός κρατικής δύναμης πέρα από τη μάζα των Αθηναίων, των ελεύθερων Αθηναίων, οι οποίοι εξοπλίζονται σε περίπτωση κρίσης.

Το πεζικό και ο στόλος μπορούν να χαρακτηριστούν γενικά ως λαϊκός στρατός, με αξιωματικούς που εκλέγονται από τη λαϊκή συνέλευση. Αστυνομία (η οποία κατά τα άλλα αποτελείται από δημοτικούς δούλους, επί των οποίων «οι Αθηναίοι» είναι συλλογικοί ιδιοκτήτες) υπάρχει μόνον για ορισμένες λειτουργίες επίτησης. *Γραφειοκρατικά οργανωμένη διοίκηση* υπάρχει μόνον στις απαρχές της, σε σαφή διαφορά προς το *Imperium Romanum*: οι διευθύνοντες αξιωματούχοι είναι σχεδόν χωρίς εξαίρεση εκλεγόμενοι ετήσιοι υπάλληλοι (π.χ. στη διοίκηση των δημοσίων εσόδων και του θησαυρού ή των οπλοστασίων του στόλου), εκτελεστικές εργασίες διεκπεραιώνονται από δημοτικούς δούλους (π.χ. στο αρχείο, στο νομισματοκοπείο ή στα προκαταρκτικά στάδια της επιβολής ποινής). Η διαφορά προς το σύγχρονο κράτος είναι ιδιαίτερα προφανής στην *απονομή δικαιοσύνης*, η οποία δεν είναι οργανωμένη ως ιδιαίτερη εξουσία: δεν υπάρχουν επαγγελματίες δικαστές και εισαγγελείς, αλλά δικαιοσύνη απονέμεται απλώς κατόπιν προετοιμασίας από ετήσιους

υπαλλήλους σε δικαστήρια τα οποία αποτελούνται σε μεγάλο βαθμό από κληρωτούς πολίτες. Αλλωστε αρχικά ήταν οι ίδιοι Αθηναίοι αυτοί που δι' εναλλαγής ψήφιζαν και ερμήνευαν τους νόμους. Αυστηρή εφαρμογή του γράμματος του νόμου ήταν μεν προδιαγεγραμμένη, αλλά αυτό δεν επέκλειε κενά και ασάφειες στους νόμους: αρκετές φορές το πραγματικό γεγονός και ο βαθμός της ποινής ορίζονταν με μεγάλη ασάφεια. Η συνέπεια ήταν ανάληψη νομοθετικών λειτουργιών από τα δικαστήρια, δηλαδή συχνά αυθαιρεσία —η απονομή δικαιοσύνης δεν είχε ένα σημαντικό χαρακτηριστικό, την υπολογισιμότητα.

Η σύγχρονη έννοια του κράτους δεν αρμόζει λοιπόν στην αθηναϊκή πόλη-κράτος. Πολύ περισσότερο πρόκειται για στιγμές του σύγχρονου κράτους, οι οποίες αναπτύσσονται υπό ουσιαστικά διαφορετικές σχέσεις και οι οποίες μπορούν να γίνουν αντιληπτές από το ανεπτυγμένο σύγχρονο κράτος ως εμβρυακές μορφές. Οι μεμονωμένες αυτές στιγμές είχαν διανύσει εν μέρει μια αξιοσημείωτη εξελικτική πορεία (όπως το χρήμα και οι μορφές του ως εμπορικό και χρηματικό κεφάλαιο). Δεν αυτονομήθηκαν όμως σε διακριτή ενότητα πάνω από την οικονομική σφαίρα και προς εγγύησή της. Στην Αθήνα δεν υπάρχει ένα υποστασιοποιημένο κράτος πάνω από τη μάζα των πολιτών. Οι πολίτες αυτοί είναι κατ' αρχήν και κατ' αρχάς *πολιτικοί* φορείς, δεν είναι λοιπόν αναδιπλασιασμένοι σε *citoyen* και *bourgeois*. Εάν υπάρχει ένας διαχωρισμός που να αντιστοιχεί σε αυτό τον αναδιπλασιασμό αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών στρωμάτων του πληθυσμού και όχι τόσο για το μεμονωμένο υποκείμενο. Από τη μία πλευρά βρίσκονται οι —σε σύγκριση με το αξίωμα της πλήρους πολιτικής ισότητας της σύγχρονης αστικής κοινωνίας— προνομιοῦχοι πολίτες της πόλης-κράτους, «οι Αθηναίοι». Από την άλλη πλευρά βρίσκονται οι «μέτοικοι» που είναι δραστήριοι στα επιτηδεύματα, στο εμπόριο αγαθών και χρήματος: πρόκειται για αλλοδαπούς, μόνιμα εγκατεστημένους και ελεύθερους, εξοπλισμένους με ιδιαίτερα δικαιώματα (ιδιαίτερα προς δικαιοπραξία και παρουσία στο δικαστήριο), αλλά με πολύ περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα (των οποίων η βάση ήταν το δικαίωμα κτήσης οικίας και γης —ακόμη και στην κλασική περίοδο οι Αθηναίοι πολίτες ήταν στη μεγάλη τους πλειοψηφία γαιοκτήμονες). Ο χαρακτηριστικός για την αστική κοινωνία διαχωρισμός μεταξύ οικονομικών και πολιτικών ανθρώπων. Βεβαίως, τα όρια δεν τηρήθηκαν ποτέ αυστηρά στην πραγματικότητα (όπως άλλωστε αρκετοί δούλοι ήταν απασχολημένοι στο εμπόριο και στα επιτηδεύματα, εν μέρει με αξιοσημείωτη αυτονομία και στο βαθμό αυτό απολαμβάνοντας ορισμένα δικαιώματα στο εμπορικό δίκαιο: κατά τα άλλα διεκπεραιώνουν τα «αναγκαία έργα» [Αριστοτέλης], δηλαδή τις εργασίες της καθημερινότητας κάτω και έξω από τη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής). Πολύ περισσότερο ασκείται διαρκής πίεση από την «οικονομική» σφαίρα, προς αντιμετώπιση της οποίας εφαρμόζονται πολιτικά μέτρα. Αν και τα ήθη, καθώς και ρητές απαγορεύσεις, δυσχέραναν τη μετάβαση στο στρώμα των πολιτών, εντούτοις σε πολλές περιπτώσεις μπορούσαν να εξαγοραστούν αρκετά προνόμια και δικαιώματα: αντιστρόφως, πολλοί πολίτες της πόλης-κράτους μπορούσαν να αναθέσουν τις προσοδοφόρες υποθέσεις σε εκπροσώπους, π.χ. σε δούλους. Κατά τα άλλα αρκετοί από τους Αθηναίους πολίτες ήταν «βάνανσοι», δραστήριοι ως ημερομίσθιοι εργάτες, τεχνίτες αλλά και ως έμποροι και πωλητές, χωρίς να συμπεριληφθούν εδώ οι πολυάριθμοι αγρότες: βρίσκονταν λοιπόν με το ένα πόδι στη σφαίρα του «οικονομικού», βάνανσου, ποριστικού βίου.

Η κοινωνία της πόλης-κράτους των Αθηνών μπορεί λοιπόν να γίνει επαρκώς κατανοητή όταν θεωρηθεί ως μεταβατική κοινωνία, ως κοινωνία που διακατέχεται από σύγκρουση μεταξύ δύο θεμελιωδώς διαφορετικών μορφών κοινωνικοποίησης. Συγκεκριμένες στιγμές του νεότεριου στοιχείου, το οποίο θα πραγματοποιηθεί πλήρως μόλις στη σύγχρονη αστική κοινωνία, είναι ήδη εδώ ανεπτυγμένες, αν και όχι με τόση σαφήνεια και αυτονομία όσο στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις στιγμές του σύγχρονου, του αστικού κράτους —αυτός ήταν άλλωστε ο σκοπός αυτού του κειμένου— οι οποίες αναπτύσσονται ενάντια σε ένα περιβάλλον το οποίο είναι ακόμη διαφορετικής υφής. Η αρχαία αστική κοινωνία βρίσκεται λοιπόν στην αταραχή μιας μακρόπνοης μεταβατικής και ανατρεπτικής διαδικασίας, η οποία οδηγεί στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ιδιαίτερα ο μακροπρόθεσμος χαρακτήρας της ανάπτυξης τέτοιων μορφών —τόσο αυτονόητων για εμάς— όπως του προσώπου, του συμβολαίου κ.λπ., μπορεί να μας υποδείξει με ενδεικτικό τρόπο, πόσο περιεκτικά και μακροπρόθεσμα θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή η μεταβατική διαδικασία από την κεφαλαιοκρατική σε μια κομμουνιστική κοινωνία (γι' αυτό άλλωστε η έννοια της μεταβατικής κοινωνίας απλοποιεί κάπως αυτή τη διαδικασία). Αυτό θα έπρεπε να είναι το νόημα ιστορικών ερευνών: δεν πρόκειται για πραγματιστική συλλογή αρχαίων αποσπασμάτων γνώσης, αλλά για τη σύλληψη του υπάρχοντος και των φαινομενικά αυτονόητων μορφών ύπαρξης και συνείδησης ως κοινωνικών παραγώγων. Πρόκειται για την κατανόηση της ιστορικής καταγωγής της κοινωνίας μας και όλων των μορφών που έχουν προέλθει από αυτή, οι οποίες ως μορφές αποκρύπτουν το γενετικό τους στοιχείο, μέχρι τις φαινομενικά σταθερότερες κατηγορίες όπως, για παράδειγμα, τη συνείδηση της ίδιας υποκειμενικής ταυτότητας και της ταυτότητας του αντικειμένου ή της έννοιας του νόμου, της αιτιότητας κ.λπ.⁴² Διότι μόνον μια τέτοια ευρεία αντίληψη της κοινωνικής παραγωγής —η οποία μόνον στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία διαιρείται σε παραγωγή υπό τη στενή έννοια, ως παρελκόμενο της παραγωγής υπεραξίας, και σε παραγωγή υπό την ευρεία έννοια, ως καλυπτόμενη πενιχρά από την οικογένεια, το κράτος κ.λπ.— μπορεί να καταστήσει σήμερα ορατή την αποστολή των μεταβατικών κοινωνιών. Στις κοινωνίες που βρίσκονται σε διαδικασία μετάβασης προς τον κομμουνισμό θα πρέπει να «αρθούν» όλες οι μορφές της αστικής κοινωνίας, επίσης και εκείνες του προσώπου, του συμβολαίου κ.λπ. Αλλά ακόμη και αν προσθέσει αμέσως κανείς σε αυτή τη διαπίστωση: ότι αυτό δε θα γίνει επ' ουδενί μεμιάς, αλλά σε μια μακρόπνοη διαδικασία, τότε και πάλι δεν έχει ειπωθεί σχεδόν τίποτε: πολύ περισσότερο δε, αυτή η διαπίστωση μπορεί να είναι επικίνδυνα συντομευμένη. Διότι «άρση» είναι διαφύλαξη και εξόντωση: αλλά θα πρέπει αυτό να γίνει με μία κίνηση, όπως το μαρτυρά και η μοναδική λέξη: Και αφορά όλες τις μορφές στον ίδιο βαθμό: Θα πρέπει ίσως ορισμένες περισσότερο να διαφυλαχθούν και άλλες να γίνουν αντικείμενα υπέρβασης: Τι ισχύει άραγε για τη μορφή του προσώπου και της ελευθερίας και ισότητάς του μπροστά στο νόμο; Οι κατηγορίες αυτές εξαντλούνται απλώς στη λειτουργία που ασκούν κατά την ανταλλαγή και στην απόκρυψη της ανισότητας στη σφαίρα της υλικής παραγωγής; Ή μήπως είναι ταυτόχρονα βασικές μορφές που δείχνουν πολύ πιο πέρα από την αστική κοινωνία και οι οποίες, ως δικαιώματα συμμετοχής⁴³, νομιμοποιούν τον αγώνα αντίστασης της εργατικής τάξης, πολύ περισσότερο δε προκαταλαμβάνουν βασικά δικαιώματα των μεμονωμένων κοινωνιών ακόμη και στη μεταβατική κοινωνία, και οι οποίες δεν μπορούν να

εγκαλειφθούν ως αποκτήματα αγώνα χωρίς κίνδυνο οπισθοχώρησης σε μορφές άμεσης κυριαρχίας; Μήπως αυτές οι συνειδησιακές μορφές και τα δικαιώματα είναι, με κάποια συγκεκριμένη έννοια, απαραίτητα «επιτεύγματα» της αστικής κοινωνίας, που συχνά έχουν αποκτηθεί μόνον μέσω των οργανωμένων εργατών; Αντιστρόφως; Δεν είναι ακριβώς εκείνοι οι τυπικά «αστικοί» τρόποι συμπεριφοράς που συνοψίζονται στην έννοια του προσώπου, οι οποίοι δυσχεραίνουν ή καθιστούν αδύνατη κάθε ριζική υπέρβαση της αστικής κοινωνίας; Δεν είναι ακριβώς αυτοί οι εσωτερικευμένοι προσανατολισμοί του μεμονωμένου ατόμου σε συγκεκριμένες συμπεριφορές, οι οποίοι σε ορισμένες μεταβατικές κοινωνίες δε γίνονται αντικείμενο σοβαρής πραγμάτευσης και από τους οποίους, ως εκ τούτου, αποπειράται να αναγεννηθεί η αστική κοινωνία;

Είναι σίγουρο ότι η ταλάντευση μεταξύ αυτών των δύο πόλων της «άρσης» αστικών μορφών δεν μπορεί να λυθεί απλώς μέσω ανάλυσης και κριτικής. Έστω και αν ο Marx πριν περισσότερα από εκατό χρόνια απέρριπτε κάθε απόπειρα θετικής συγκρότησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας ως ουτοπική· εν τω μεταξύ η συγκρότηση σοσιαλιστικών μεταβατικών κοινωνιών βρίσκεται ούτως ή άλλως στην ημερήσια διάταξη, μια συγκρότηση η οποία πρέπει να διασαφίσει και να τιθασεύσει πρακτικά μέχρι και τις λεπτομέρειες του έργου της κοινωνικής παραγωγής επί βιομηχανικού επιπέδου, εάν αυτή η κοινωνία δε θέλει να καταστραφεί ή να πέσει σε υποτέλεια. Και αυτό το έργο της άρσης της αστικής κοινωνίας με την ευρεία και συγκεκριμένη έννοια δεν τίθεται μόνον για τις σύγχρονες μεταβατικές κοινωνίες, αλλά επίσης δεν αποτελεί πλέον μια ουτοπική αποστολή για την Αριστερά στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες. Η εμπιστοσύνη στην ικανότητα των μαζών προς αυθόρμητη αυτοοργάνωση τη στιγμή της επανάστασης αμελεί αυτό το δύσκολο έργο.

Ένας επίλογος μετά είκοσι πέντε έτη*

Whereas the discussion ought to have centred first on the concepts, the procedure was as if it was only a question of facts.

Austin, Vidal-Naquet 1973/77

1. Το κείμενο αυτό, όπως και το άρθρο που έγινε γνωστό ως «άρθρο για το κράτος πρόνοιας»⁴⁴ [Sozialstaatsaufsatz], δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά σε ένα από τα νεομαρξιστικά περιοδικά που ιδρύθηκαν γύρω στα 1970, τη «Σοσιαλιστική πολιτική». Κινείται στο εννοιολογικό πλαίσιο του Karl Marx (όχι σε εκείνο του ύστερου μαρξισμού) και είχε, όπως και εκείνο το άλλο άρθρο, επίσης πολιτικό σκοπό: να εισάγει ετεροδόξες απόψεις στους μαρξιστές φοιτητές, των οποίων οι αντίστοιχες συνοψίζονταν στη λενινιστική παράδοση.

Δεν υπάρχει γνώση χωρίς αντίστοιχα ενδιαφέροντα —οι δε πολιτικοί στόχοι είναι σαφώς ενδιαφέροντα όσο και στιδήποτε άλλο. Σαφώς, πολλοί είναι οι επιστήμονες που δεν αναστοχάζονται τα ενδιαφέροντα και τις προϋποθέσεις που αφορούν την επιδίωξή τους

* Ο επίλογος συντάχθηκε από το συγγραφέα για την ελληνική έκδοση. (Σ.τ.μ.)

για γνώση, ακόμη δε λιγότερο εάν πρόκειται για πολιτικούς στόχους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον πρόσφορο χαρακτήρα και την καταλληλότητα των χρησιμοποιούμενων εννοιών. Και ιδιαίτερα όσον αφορά το τελευταίο, δεν είμαι σήμερα πολύ ικανοποιημένος με το άρθρο του 1975. Ως εκ τούτου θα ήθελα σε αυτό τον επίλογο, μετά από μερικές εισαγωγικές παρατηρήσεις για τους *πολιτικούς στόχους του άρθρου (2.)*, να επικεντρωθώ στο πρόβλημα της *καταλληλότητας των εννοιών (3.)*· δεν κάνω λοιπόν την απόπειρα να διορθώσω με τη στενή έννοια ή να ανυψώσω το άρθρο στο επίπεδο των έκτοτε επιτευχθέντων αποτελεσμάτων της έρευνας.

2. Το κύριο ενδιαφέρον των δύο άρθρων ήταν να στρέψω την προσοχή από την αποκλειστική επικέντρωση στην καταπιεστική πλευρά «του κράτους» (ήδη αυτό μια συνοπτική έννοια) σε δύο άλλες απόψεις: αφ' ενός στην εντόνως πραγματική σημασία του *ως κοινωνικού κράτους*, και αφ' ετέρου στην παράδοση του *κράτους δικαίου*. Στην περίπτωση του «*άρθρου για το κράτος πρόνοιας*» —στο κλίμα ευφορίας της οικονομικής ανάπτυξης γύρω στα 1970— επρόκειτο για τον τονισμό του οικονομικώς σημαντικότετου δεδομένου του κοινωνικού κράτους και για τη σημασία του προς νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, προπάντων στη Γερμανία· περαιτέρω, όμως, για τον τονισμό των ορίων που συναντούν οι δυνατότητες του κοινωνικού κράτους στον καπιταλισμό: ξεκινώντας από τον Marx, οι δύο συντάκτες⁴⁵ δε συμεριζόμασταν την τότε σχεδόν κοινή πίστη περί της κενυοιανής νίκης επί των καπιταλιστικών κρίσεων.

Όσον αφορά τα ανά χείρας κείμενο, η πρόθεσή του είναι σαφώς διατυπωμένη στο επιτίτλιο: μια πρώιμη διατύπωση της κυριαρχίας του νόμου, του «*pile of law*», του «*κράτους δικαίου*» ενάντια στην αυθαίρετη τυραννική εξουσία. Το επιτίτλιο αυτό προέρχεται από το βιβλίο του Γερμανο-Αμερικανού πολιτικού επιστήμονα Ernst Fraenkel, *Το διαδικό κράτος*⁴⁶, που κυκλοφόρησε το 1974 για πρώτη φορά στα γερμανικά, ενώ ο συγγραφέας απεβίωσε το 1975. Στο βιβλίο αυτό, που γράφτηκε από το 1933 σε συνθήκες αντίστασης μέχρι το διωγμό στις ΗΠΑ το 1938 και δημοσιεύθηκε εκεί το 1941, παρατίθεται η διεξοδική απόδειξη του πώς το «*κράτος κανόνων*» [Normenstaat], το κανονιστικά δεσμευμένο κράτος που κυριαρχούσε εκείνη την εποχή στη Γερμανία, απωθήθηκε από τους κυβερνώντες κατά το μάλλον ή ήττον από το «*κράτος εκτάκτου ανάγκης*» [Maßnahmestaat], σύμφωνα με δική τους πολιτική σκοπιμότητα, στραμμένη ιδιαίτερα ενάντια στους Εβραίους, τους κομμουνιστές, τους σοσιαλδημοκράτες, εν γένει ενάντια στους «*φυλετικούς*» και πολιτικούς «*ξένους*» και «*εχθρούς*». Στο επιτίτλιο αυτό ρητό βρίσκεται λοιπόν η θέση μιας *συνέχειας συγκεκριμένων παραστάσεων δικαίου στην Ευρώπη από την εποχή της ελληνικής αρχαιότητας*.

Θα ήθελα και σήμερα να υπογραμμίσω αυτή την άποψη, ιδιαίτερα όταν σκέφτομαι ότι αυτές οι «*βασικές μορφές*» ήταν ή είναι λιγότερο ανεπτυγμένες σε άλλους πολιτισμούς, και εισβάλλουν σε αυτούς μόνον κατά τη νεοτερικότητα. Ας λάβει κανείς υπόψη τη Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, τα συντάγματα πολλών νέων κρατών, τις νομικές μορφές των διεθνών σχέσεων, ή, για παράδειγμα, τη νομική παράδοση που εισήγαγαν οι Βρετανοί στη Βρετανική Ινδία. Επισημαίνεται έτσι και η «*σκοτεινή πλευρά*» αυτής της παράδοσης δικαίου: το δίκαιο δεν ωφελεί απαραίτητως τον αδύνατο· αντιθέτως, μπορεί να στραφεί συστηματικά ενάντια στην αδύνατη πλευρά, τόσο εντός όσο και εκτός του κρά-

τους, επίσης ως διεθνές δίκαιο. Μόνον με την επιβολή της —εν μέρει ήδη εφαρμοσμένης στην αρχαιότητα— ιδέας της πολιτικής και νομικής ισότητας των πολιτών, και προπάντων —από τον ύστερο 18ο αιώνα— των «υποκειμενικών δικαιωμάτων» των πολιτών, κατόπιν με την εξάπλωσή τους σε όλους τους ενγλίικους και σε ευρύτερα πεδία της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής, της θεμελίωσής τους σε ένα σύνταγμα, και τέλος με τη συνεχή τους υπεράσπιση: μόνον τότε μπορεί να γίνει λόγος για ένα δημοκρατικό κράτος δικαίου —και δεν αποτελεί ποτέ μια εξασφαλισμένη κατάσταση. Μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία στη Γερμανία το 1993 ήταν έτοιμη να υποχωρήσει πολύ πιο πίσω από αυτό το σημείο: ενάντια στα αυθαίρετα μέτρα «μεμονωμένων προσώπων» οι όποιες «δικαστικές κρίσεις» δεν μπορούσαν να αποκαταστήσουν το δίκαιο (βλ. το επιτίτλιο απόσπασμα στο *Διαδικό κράτος* του Ernst Fraenkel).

Εντούτοις, ή μάλλον ακριβώς για αυτό, αλλά και αντιθέτως: η *συνέχεια* ευρωπαϊκών παραδόσεων εν γένει, κάποιες στοιχειώδεις παραστάσεις περί δικαίου και του ρόλου του στην κοινωνική συμβίωση, αποτελούν από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι σήμερα μια βαθιά ριζωμένη πεποίθηση στην Ευρώπη, τις ΗΠΑ κ.λπ. Στο κείμενο τονίζεται επίσης αυτή η συνέχεια, αν και αναφέρονται αντίθετες απόψεις, οι οποίες παρατίθενται εδώ και 150 χρόνια σε διάφορες διενέξεις διαφόρων επιστημών⁴⁷. Πρέπει να ομολογήσω ότι μέχρι σήμερα κινούμαι μεταξύ αυτών των δύο πόλων, μεταξύ της θέσης περί συνέχειας και της θέσης περί τομής. Η απάντηση θα πρέπει να είναι διαφορετική αναλόγως προς το πεδίο και την ερωτηματοθεσία. Είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί ότι, παρά τις διάφορες ρήξεις, ιδιαίτερες εξελίξεις κ.λπ., υπάρχει ιδιαίτερη συνέχεια της δικαιοκτικής εξέλιξης: πράγμα που είναι ιδιαίτερα σαφές όσον αφορά τη σημασία του αρχαίου ρωμαϊκού δικαίου για την εκ νέου διαφοροποίηση του δικαίου στην ευρωπαϊκή ήπειρο από το 12ο αιώνα. (Παρόμοια συνέχεια, παρ' όλες τις ριζικές ανανεώσεις, υπάρχει επίσης, για παράδειγμα, και στη φιλοσοφία: λίγοι σύγχρονοι φιλόσοφοι μπορούν να επιχειρηματολογήσουν χωρίς ρητή ή υπόρρητη αναφορά σε κεντρικές απόψεις των Πλάτωνα και Αριστοτέλη —πρέπει να αναφερθούν σε αυτούς, ακόμη και όταν εκπροσωπούν θεμελιωδώς διαφορετικές απόψεις και αναζητούν τελείως νέες ερωτηματοθεσίες και απαντήσεις).

Η συνέχεια αυτή της σημασίας του δικαίου καθίσταται ακόμη σαφέστερη όταν συγκρίνει κανείς άλλους πολιτισμούς: στον ιαπωνικό πολιτισμό, για παράδειγμα, ακόμη και μετά από 130 χρόνια εκσυγχρονισμού, το βάρος του δικαίου είναι ασίγηκριτα μικρότερο από ό,τι στη Δύση. Εντούτοις θα ήθελα σε αυτό τον επίλογο να μιλήσω για την άλλη πλευρά, δηλαδή για απόψεις που δύνανται να τροποποιήσουν ριζικά εκείνη τη συνέχεια, και μάλιστα όχι τόσο με την έννοια ενός ποσοτικού περιορισμού της εξέλιξης (αυτό το τονίζω στο κείμενο του 1975), αλλά με την ερώτηση, εάν φαινομενικά όμοιες έννοιες δύνανται να έχουν πολύ διαφορετική σημασία ανάλογα προς τις γενικές συνθήκες.

3. Ήδη στην αρχή του κειμένου λέγεται:

Αυτή η αρχαία «αστική κοινωνία»... καθοριζόταν από τη *σύγκρουση* μεταξύ των παραδοσιακών μορφών άμεσης κοινωνικοποίησης (π.χ. της φυλετικής οργάνωσης) και μιας ήδη αρκετά ανεπτυγμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας, ή, με άλλα λόγια, της υπαρχής του χρήματος.

Η αθηναϊκή πόλη-κράτος χαρακτηρίζεται εδώ με κατηγορίες που προέρχονται από τη μαρξική ανάλυση του μέσου του 19ου αιώνα: η πόλη-κράτος ισχύει μόνον ως προκαταρκτικό στάδιο της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Κατά κάποιον τρόπο η άποψη αυτή είναι αναπόφευκτη και πολυσήμαντη από την πλευρά του παρόντος του παρατηρητή. Θα πρέπει όμως να έχει συνείδηση ότι είναι *άποψη συγκεκριμένου είδους*, να αναστοχάζεται επί του εαυτού της, να σχετικοποιείται. (Αυτό το λέει συχνά ο ίδιος ο Marx, ιδιαίτερα στα αδημοσίευτα κείμενα, αλλά επίσης συχνά το ξεχνά, ιδιαίτερα δε οι μαρξιστές). Τίθεται, όμως, σαφώς το ερώτημα αν οι κατηγορίες «άμεση κοινωνικοποίηση» και «κυκλοφορία» χρήματος είναι κατάλληλες να χαρακτηρίσουν την αρχαία ελληνική πόλη-κράτος, καθώς, πολύ περισσότερο, η «πόλις» δε μετέβη στην κεφαλαιοκρατία.

Η δε έκφραση «*αρχαία αστική κοινωνία*» δεν είναι και αυτή άνευ προβλημάτων. Η «*αστική κοινωνία*» είναι μεν μια έννοια που έχει ήδη διατυπωθεί από τον Αριστοτέλη (κοινωνία πολιτική), και έχει μακρά ιστορία επίδρασης στο λατινικό αριστοτελισμό (*societas civilis*) μέχρι το 18ο αιώνα: σημαίνει περίπου «κοινότητα δημοτών» —αλλά με μια έννοια που περιλαμβάνει την πολιτική οργάνωση αυτών των δημοτών⁴⁸. Η «πόλις» (λατ. *civitas*) και το «κοινόν» (*res publica*) συμπίπτουν: η αστική κοινωνία και η μορφή της πολιτικής της εξουσίας είναι το ίδιο. Ακριβώς όμως αυτό δεν ισχύει για την περίπτωση της «σύγχρονης αστικής κοινωνίας»⁴⁹. Διότι η *κοινωνία* και το *κράτος* διαχωρίζονται στην καμπή του 18ου προς το 19ο αιώνα. Η αστική κοινωνία γίνεται κατά βάση αντιληπτή ως προκειμένη κάθε πολιτικής οργάνωσης. Κάθε άνθρωπος έχει «φυσικά δικαιώματα», προπάντων επί της «ζωής, ελευθερίας και περιουσίας», όπως αναφέρεται από τον John Locke στο τέλος του 17ου αιώνα⁵⁰. Κάθε κρατική οργάνωση πρέπει να το σέβεται αυτό, και από εδώ πηγάζουν τα «θεμελιώδη δικαιώματα» των περισσότερων συνταγμάτων από την περίοδο του βορειοαμερικάνικου συντάγματος το 18ο αιώνα. Το ότι η παράσταση αυτή έγινε μόνον σταδιακά αποδεκτή στις γερμανικές χώρες, και ότι το ήδη θεμελιωμένο απολυταρχικό κράτος συνέχισε να επιδρά βαθιά στην κοινωνία, αποτελεί μια μακρόπνοη μεταβατική εξέλιξη, η οποία αντανακλάται επίσης στην τεράστια σημασία του εννοιολογικού ζεύγους «κράτος και κοινωνία» (με αυτή τη σειρά!) στη Γερμανία (πρβλ. επίσης Leibholz, ό.π.).

Οι Marx και Engels, και πριν από αυτούς ήδη ο Hegel, επισήμαναν αυτό το δεδομένο, καθώς και τις συγκρούσεις που βασιζόνταν στην ελευθερία της ιδιοκτησίας. Ο Hegel στηρίχθηκε στο εξισορροπητικό ισχυρό κράτος, τρόπον τινά στο «κοινωνικό κράτος». Ο Marx και ο Engels δεν απέκλεισαν τελείως κάτι τέτοιο, αλλά είδαν σε εκείνες τις συγκρούσεις πρωτίστως την πηγή της πάλης των δύο κύριων κοινωνικών τάξεων για τη δύναμη στο κράτος⁵¹: ενώ όλο και λιγότερο παρατηρούσαν άλλες διαστάσεις της «σύγχρονης αστικής κοινωνίας».

Εν πάση περιπτώσει: οι έννοιες «αστική κοινωνία» και επίσης «κράτος» έχουν σαφώς από τη γέννηση της «σύγχρονης αστικής κοινωνίας» μια θεμελιωδώς διαφορετική σημασία από ό,τι στην «αρχαία αστική κοινωνία», όσο και αν έχει διατηρηθεί επί μακρόν η σημασία αυτής της τελευταίας⁵². Αυτό μπορεί να επισημανθεί και με αναφορά σε κεντρικούς θεσμούς. Το «αθηναϊκό κράτος» δεν είχε δημοσιούπαλληλο μηχανισμό, δηλαδή δεν είχε καμιά επαγγελματική διοίκηση, καμιά συστηματική είσπραξη φόρων. Ως εκ τούτου δεν υπήρχαν υπουργεία, δεν υπήρχε στρατιωτικό σώμα ως διαρκές όργανο δύναμης, κανένα επαγ-

γελματικό σώμα δικαστών, κανένα εκπαιδευτικό σύστημα με κεντρική εποπτεία. Και γενικά: δεν υπήρχε καμιά κεντρικώς προσανατολισμένη εργαλειοθήκη ορθολογικότητας, την οποία απαιτούν τέτοιοι θεσμοί. (Και πάλι: εδώ διασπάει εκ νέου η πένα, όταν σκεφτεί κανείς τις συνθήκες στις ΗΠΑ, στη Μεγάλη Βρετανία, στην Ελβετία...). Από την άλλη πλευρά, η πόλη-κράτος είχε παραδόσεις και θεσμούς που είναι ξένοι προς μία «σύγχρονη αστική κοινωνία», τόσο ξένοι, ώστε συχνά δε γίνονται αντιληπτοί όπως θα έπρεπε. (Αλλά και πάλι: ποιος γνωρίζει ότι ακόμη και σήμερα σε μεμονωμένα ελβετικά καντόνια υπάρχει η «εδαφική κοινότητα», όπου οι παρόντες ψηφοφόροι ψηφίζουν ως «κυρίαρχος», προσεγγίζοντας έτσι περισσότερο την εκκλησία του δήμου της αρχαίας Αθήνας παρά ένα σύγχρονο κοινοβούλιο; Ή όπου η Αποκριά (Καρναβάλι) της Βασιλείας έχει αρκετά στοιχεία από το χαρακτήρα μιας πολιτικής-κοινωνικής γιορτής, κατά την οποία η «κοινότητα» εξασφαλίζει κάθε χρόνο εκ νέου τη συνοχή της παρά τις συγκρούσεις, θυμίζοντας κατά κάποιον τρόπο τις γιορτές των αρχαιοελληνικών πόλεων;)

Η άγνοια αυτή για τις ιδιαιτερότητες της πόλης-κράτους, η ατελώνιστη υπαγωγή ή υποταγή της σε έννοιες που είναι για εμάς τόσο αυτονόητες, καθίσταται σαφής επίσης με τη χρήση των εννοιών *ιδιωτικό/οικογένεια/οικία*. Μια τυπική κριτική στην πόλη-κράτος, η οποία διατυπώνεται και από φεμινίστριες, αναφέρεται σε αυτές τις έννοιες —υποστηρίζεται ότι οι Αθηναίες γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από τη δημοσιότητα και εγγλεισμένες στον ιδιωτικό χώρο, στην οικία— όπως σε ένα ανατολίτικο χαρέμι. Σε αυτή την αντίληψη, που έχει τυποποιηθεί εδώ και περίπου διακόσια χρόνια και επανευρίσκεται σε αναρίθμητα βιβλία και έργα αναφοράς για την αρχαιότητα⁵³, εξισώνεται αδιαμεσολάβητα η σχέση της «πόλεως» και του «οίκου» με τις έννοιες *δημόσιο* και *ιδιωτικό* που έχουν αναπτυχθεί στη σύγχρονη αστική κοινωνία από το τέλος του 18ου αιώνα: «Ο δημόσιος χώρος κατέχεται από άνδρες, ο ιδιωτικός από γυναίκες· ο γυναικείος χώρος εμφανίζεται ως βασίλειο της αρετής, ο ανδρικός ως σφαίρα του Λόγου και της δραστηριότητας»⁵⁴. Το υπόβαθρο αυτής της εννοιολογικής διαμόρφωσης, η οποία επιδιώκει να αποκτήσει υψηλή τιμή μέσω αναφοράς στην «κλασική» αρχαιότητα, είναι —σύμφωνα με τη Wagner-Haselt— ο ανακαθορισμός της σχέσης των φύλων στην περίοδο των συγγραφέων.

Βεβαίως, στο πλαίσιο αυτής της νέας χρήσης η λέξη «ιδιωτικό» υφίσταται μια εξέλιξη που αντιστοιχεί στη διαμόρφωση εν πρώτοις της φιλελεύθερης και κατόπιν της διευρυμένης κεφαλαιοκρατίας⁵⁵. Εκείνη δε η φεμινιστική επιχειρηματολογία αναφέρεται σε μία σήμερα επίκαιρη σημασία: εννοείται ο περιορισμός πολλών μη εργαζόμενων, ιδιαίτερα μικροαστών γυναικών στο στενό χώρο της πυρηνικής οικογένειας, με αυτή την έννοια στην ιδιωτικότητα και στο «σπίτι» («παιδιά, κουζίνα, σπίτι/δεν αξίζουν μια ολόκληρη ζωή» ήταν ένα διαδεδομένο σύνθημα του γυναικείου κινήματος στη Δυτική Γερμανία).

Εντούτοις, απέναντι στις σύγχρονες-αστικές κατατάξεις του ιδιωτικού χώρου στις γυναίκες και του δημόσιου χώρου στους άνδρες αντιπαράθεται στην αρχαία Αθήνα σαφώς διαφορετικοί «καθορισμοί αρμοδιότητας» στα δύο φύλα. Ως πρώτη σινοπτική, αλλά και εποπτική, ένδειξη για αυτό χρησιμεύουν ορισμένοι στίχοι από την κωμωδία του Αριστοφάνη *Θεσμοφορίζουσες*, μιας παράστασης του 411 π.Χ.⁵⁶ Τα «θεσμοφόρια» είναι μια εορτή γονιμότητας προς τιμήν των θρόνιων θεοτήτων Δήμητρας και Περσεφόνης, είναι μια από εκείνες τις εορτές στις οποίες η συμμετοχή ήταν επιτρεπτή μόνον σε γυναίκες (και δη εκτός

οικίας!). Στην κωμωδία προκύπτουν αστείες καταστάσεις, μεταξύ άλλων από το ότι ο Αριστοφάνης αντιστρέφει τους «καθορισμούς αρμοδιότητας» των φύλων: οι γυναίκες οργανώνουν τη συνέλευσή τους κατά τη διάρκεια της εορτής με τον τρόπο της εκκλησίας του δήμου που επιτρέπεται μόνον για τους άνδρες (με ημερήσια διάταξη, τήρηση πρωτοκόλλου κ.λπ.). Το πρώτο σημείο στην ημερήσια διάταξη είναι μια αίτηση για τιμωρία του τραγικού ποιητή Ευριπίδη επειδή έχει ωθήσει με επιτυχία τους άνδρες ενάντια στις γυναίκες:

Και τώρα οι άντρες, εξαιτίας του, βάζουν
Μοχλούς και βούλες στους γυναικωνίτες
Και μας φυλούν, και θρέφουνε, για σκιάχτρα,
Των αγαπητικών, μαντρόσκυλα. Όμως
Αυτά τα παραβλέπουμε· μα τ' άλλο:
Ήμαστε πρώτα αφέντρες στα κελάρια
Και βγάζαμε κρυσί, λαδάκι, αλεύρι·
Τώρα κι αυτό είναι αδύνατο· έχουν κάτι
Μάγικα, μυστικά κλειδάκια οι άντρες,
Κάτι λακωνικά με τρία δοντάκια
(Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες* 414-422).

Η πρόσβαση στο γυναικωνίτη, η διαχείριση των αποθεμάτων και η αντίστοιχη «κλειδοκρατορία», η προετοιμασία του φαγητού από τα γεννήματα —αυτές είναι οι αρμοδιότητες που έχουν οικειοποιηθεί οι άνδρες αντιστρέφοντας την ορθή κατάσταση. Βεβαίως, υπάρχουν και άλλες τέτοιες αρμοδιότητες που ανατίθενται στις γυναίκες, υπονοείται η μέριμνα των πολύ μικρών παιδιών για τα οποία «κάποια» πρέπει να τους μασά έτοιμο το φαγητό. Ευρεία περιγραφή των διαφόρων καθηκόντων βρίσκουμε στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα που γράφτηκε λίγες δεκαετίες μετά τις *Θεσμοφοριάζουσες*. Τα καθήκοντα ή οι αρμοδιότητες των δύο φύλων παρατίθενται και σχολιάζονται διεξοδικά, συχνά με πολλές λεπτομέρειες, ενώ στις επιμέρους περιπτώσεις αλλά και γενικά κυριαρχεί συνεργασία και συγκατάβαση (ο Ξενοφών χρησιμοποιεί για το ανδρόγυνο τον όρο *ξεύγος*, που προέρχεται από το ζευγάρι των αμαξήλατων ζώων). Οι δραστηριότητες και τα αντικείμενα είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους και με το αντίστοιχο φύλο. Υπάρχουν χωριστοί και κοινοί χώροι —π.χ. στη λατρεία, στις γιορτές, στη συναναστροφή (πεδία τα οποία διαφεύγουν της οπτικής που στηρίζεται στη διχοτομία «ιδιωτικό» και «δημόσιο»).

Ποια σχέση έχουν μεταξύ τους αυτές οι αρμοδιότητες και τα πεδία, πώς συνδέονται με τις κατηγορίες της «πόλεως» και του «οίκου», αυτά είναι προβλήματα που μπορούν να διαφωτισθούν μόνον με αναφορά στα πράγματα καθαυτά και στις αντίστοιχες εκφράσεις (ενώ οι παρατηρήσεις του Αριστοτέλη στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών*, που διατυπώθηκαν μερικές δεκαετίες μετά από εκείνες του Ξενοφώντα και είχαν τόσο κανονιστικό περιεχόμενο όσο και κανονιστική επίδραση στη Δυτική Ευρώπη από το 13ο έως το 18ο αιώνα, δεν μπορούν πλέον σήμερα να απαιτούν εκ των προτέρων την αποδοχή μιας από καθ' έδρας διδασκαλίας). Εν πάση περιπτώσει, αυτό το ζήτημα δεν μπορεί να απαντηθεί με μια οπτική μέσω των σύγχρονων-αστικών εννοιολογικών φακών, και, ως εκ τούτου, ούτε με την άποψη του «ιδιωτικού» για το νοικοκυριό στην πόλη-κράτος των Αθηνών, ούτε βέβαια

με την υπόθεση ότι εκεί οι γυναίκες ήταν εγκλεισμένες στην οικία και αποκλεισμένες από τη «δημοσιότητα», από την «πολιτική» (χωρίς να ληφθεί υπόψη ότι στην έννοια του «αποκλεισμού» προϋποτίθεται η παράσταση ανωτερότητας της «πολιτικής» απέναντι σε άλλα βιοτικά πεδία τα οποία στη σύγχρονη βιομηχανική και εργασιακή κοινωνία έχουν τεθεί στο περιθώριο). Πολύ περισσότερο, αυτή είναι μια ερωτηματοθεσία, η οποία προέκυψε πρωτίστως στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία και εξελίχθηκε εκεί σε πρόβλημα. Θα πρέπει δε να αναλυθεί στο δικό της πλαίσιο.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να παρηγορήσω τον εαυτό μου και άλλους με την παρατήρηση ότι η συντομευμένη ματιά «στην» αρχαιότητα, η οποία τουλάχιστον με αυτή την έννοια παραμένει ακόμη η «κλασική αρχαιότητα», ότι αυτή λοιπόν η ματιά διέφυγε από πολλές εξεχουσες προσωπικότητες διαφόρων επιστημονικών κατευθύνσεων⁵⁷. Με αυτή την έννοια ζει λοιπόν ακόμη η «κλασική» αρχαιότητα, η οποία απεχδύθηκε του κλασικισμού της ήδη πριν από εκατό χρόνια από το διάσημο Γερmano-Γερμανό φιλόλογο von Wilamowitz-Moellendorf... Εν κατακλείδι μια σημερινή φωνή από το χορό των κριτικών, από τους de Polignac και Schmitt-Pantel:

Bien des notions qui semblent évidentes, d' application universelle. s' avèrent en effet trop marquées par les représentations modernes, forgées par notre propre expérience historique, pour être appliquées sans précaution à des réalités anciennes don't elles faussent l'analyse⁵⁸.

Μετάφραση: Θανάσης Γκιούρας

Σημειώσεις

1. Το παρόν κείμενο προέρχεται από την εισήγηση επί της υφηγεσίας μου, η οποία και πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1974 στο τμήμα πολιτικής επιστήμης στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Κατά την επεξεργασία του με βοήθησαν οι κριτικές παρατηρήσεις των Wolfgang Kreuzberger, Wolf-Dieter Nart, Axel Schulte και Uwe Wesel. [Τίτλος πρωτοτύπου: *Momente des bürgerlichen Staates in der griechischen Polis*.

2. Βλ. επίσης τους στίχους του Σοφοκλή στην Αντιγόνη (295 κ.ε.):

«Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἶον ἄργυρος
Κακὸν νόμισμα· ἔβλαστε· τοῦτο καὶ πόλεις
πορθεῖ, τὸδ' ἄνδρας ἐξάνιστησιν δόμων,
Τὸδ' ἐκιδάσκει καὶ Παρράλασσει φρενας
Χρηστάς πρὸς αἰσχρο πρᾶγμαθ' ἴστασθαι βροτῶν.
πανουργίας δ' ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν
Καὶ παντός ἔργου δυοσέβειαν εἶδέναι.»

Παρατηρούσε λοιπόν κανείς μόνον την αποδιαρθρωτική πλευρά, την καταστροφή της παλαιάς τάξης πραγμάτων, και δύσκολα άλλωστε μπορούσε να δει κάτι άλλο, καθώς η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της ανθρώπινης εργασίας είχε τεθεί σε λειτουργία μόνον με περιθωριακό τρόπο από την ορμή πολλαπλασιασμού του χρηματικού κεφαλαίου. (Εντούτοις ο πλουτισμός ως αυτοσκοπός, η ατελείωτη διαδικασία του πολλαπλασιασμού της αξίας εισάγεται ήδη με τον τρίτο μορφικό καθορισμό του χρήματος, και όχι μόνον αργότερα στη σχέση του κεφαλαίου προς τη μισθωτή εργασία. Το σημείο αυτό, σημαντικότατο για την κατανόηση της αρχαίας κοινωνίας, παραβλέπεται συχνά, ίσως επειδή η μετάβαση από τον τρίτο καθορισμό του χρήματος στο κεφάλαιο δεν είναι ανεπτυγμένη ικανοποιητικά από τον Marx στο *Κεφάλαιο* απεναντίας, μπορεί κανείς να συγκρίνει τα αντίστοιχα αποσπάσματα στις *Βασικές Γραμμές*).

3. Για τις θέσεις που παρατίθενται εδώ, βλ. την έρευνά μου *Χρήμα και πνεύμα* (Geld und Geist), προς διερευ-

νηση της γέννησης των μορφών αφηρημένης ταυτότητας μέσω ανάπτυξης της σχέσης εμπορευματικής ανταλλαγής (ιδιαίτερα το πρώτο μέρος).

4. Βλ. Blanke/Jürgens/Kastendiek («Zur neueren Marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates. Überlegungen zum Verhältnis von Politik und Ökonomie». *Probleme des Klassenkampfes* 14/15, [1974]), οι οποίοι εστιμαίνουν σε διάφορες παραθέσεις έναν τρόπον τινά οντολογικό τρόπο σκέψης στη μαρξιστική συζήτηση περί κράτους. Στην περίπτωση αυτή λαμβάνεται ως αφετηρία η «ουσία του κράτους», η οποία υποτίθεται ότι εμπεριέχει ήδη όλες του τις λειτουργίες — η πραγματικότητα των φαινομένων μπορεί έτσι είτε να προκύψει δι' απαγωγής («συνεπαγωγή») είτε να περιοριστεί στο περιθώριο ως απλή συγκυρία (βλ. σ. 62 κ.ε., 101 κ.ε. κ.λπ.). Για ένα τέτοιο είδος σκέψης δεν ισχύει πλέον το καθήκον της συγκεκριμένης μεσολάβησης μεταξύ εμπειρίας και γενικής έννοιας.

5. Βλ. την αντίστοιχη υπενθύμιση στους Blanke/Jürgens/Kastendiek, σ. 58-60.

6. Η ονομασία κράτος δικαίον αποτελεί εδώ χαρακτηρισμό με τον οποίο εννοούνται ορισμένες τυπικές αρχές, αλλά όχι περιεχομενικά προβλήματα (όπως, για παράδειγμα, αναφέρονται στη γερμανική παράδοση περί κράτους δικαίον υπό τις έννοιες του υλικού, τυπικού ή κοινωνικού κράτους δικαίου).

Η εξωοικονομική εξαναγκαστική εξουσία είναι έννοια που έχει εισαχθεί από τους Blanke/Jürgens/Kastendiek (σ. 68), με την οποία χαρακτηρίζεται η λειτουργία του αστικού κράτους που θέτει και επιβάλλει το δίκαιο, ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες λειτουργίες και τον ιστορικό της τρόπο έκφρασης, και διακρίνεται εννοιολογικά από άλλες λειτουργίες ως *στοιχειώδης λειτουργία* — συνεπαγόμενη από την εμπορευματική μορφή. Όσον αφορά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτή τη «βασική λειτουργία», συμφωνώ με τους Blanke/Jürgens/Kastendiek (όπως και με τον Peter Läßle στην έρευνά του *Staat und allgemeine Reproduktionsbedingungen. Grundlagen zur Kritik der Infrastrukturtheorien*, Δυτικό Βερολίνο 1973, ιδιαίτερα σ. 36-46). Σε συνδυασμό με αυτούς τους συλλογισμούς επανατονίστηκε η σημασία της εργασίας του E. Paschukanis (*Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, γερμανική έκδοση Βιέννη και Βερολίνο 1929, εταυρόδοξη Φραγκφούρτη επί του Μάιν 1966). Οι Blanke/Jürgens/Kastendiek ασχολούνται μόνον παροδικά με το ιστορικό πρόβλημα της «παράλληλης πορείας ανάπτυξης της χρηματικής σχέσης και μιας διακριτής εξωοικονομικής εξαναγκαστικής εξουσίας» (σ. 70), και συγκεκριμένα μόνον σε συνδυασμό με την άμεση προϊστορία της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

7. Ως παράδειγμα «νεοτερίζουσας» ερμηνείας βλ. τις παραθέσεις των Busold/Swoboda: «Η περιορισμένη και ατελής δικαστική οργάνωση δεν επαρκούσε πλέον για τις ανάγκες της νέας εποχής η οποία ανέτειλε με τον έβδομο αιώνα. Σε συνδυασμό με τη μεγάλη αποικιακή κίνηση αναπτύχθηκε το μεγαλύτερο και η εργοστασιακή βιομηχανία [fabrikmäßige Industrie], η μετάβαση της φυσικής οικονομίας στη χρηματική οικονομία. Δίπλα στους εξέχοντες παλαιούς φορείς του ελεύθερου πλήθους, τους παραδοσιακούς γαιοκτηνιχες ευγενείς, τους αγρότες και τους αγροπολίτες αναπτύχθηκε στις εμπορικές και βιομηχανικές τοποθεσίες ένα μεγάλο αστικό στρώμα των πόλεων» (G. Busold/H. Swoboda. *Griechische Staatskunde*, δύο τόμοι, στο *Handbuch der Altertumswissenschaft*, IV. Abteilung, I. Teil. Μόναχο 1920, 1926, το παρατιθέμενο απόσπασμα στον τόμο 1, σ. 520. Το έργο αυτό είναι ακόμη απαραίτητο ως περιεκτική σύλλογη των «πολιτικών ευρημάτων», ενώ η πραγμάτευση του υλικού είναι ανεπαρκής).

8. Βλ. C.M. Kraay, «The Archaic Owls of Athens. Classification and Chronology», *Numismatic Chronicle*, 6th series, Bd. 16 (1956), S. 43-68.

9. Οι δύο σημαντικότερες απόψεις αρχαίων συγγραφέων, σύμφωνα με τις οποίες το χρήμα — στους καθορισμούς του ως μέτρο των τιμών και ως μέσον συναλλαγής — γίνεται αντιληπτό ως ένα χρήσιμο μέσον, το οποίο έχει εισαχθεί κατόπιν συμφωνίας προς υπέρβαση των δυσκολιών που προκύπτουν από την άμεση ανταλλαγή προϊόντων, είναι εκείνες του Αριστοτέλη και του Ρωμαίου νομικού Paulus (*Ηθικά Νικομάχεια* V, 5, 1133 a 25 κ.ε.: *Digesten*, XVIII, 1).

10. Βλ. τη διεξοδική και χρήσιμη επίσημη εισαγωγή στην αρχαία φιλοσοφία έρευνα του M. R. Cataudella, *Atene fra il VII e il VI secolo. Aspetti economici e sociale dell' Attika Arcaica*, Catania 1966 (*Università di Catania, Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia*, Bd. 23).

11. *Ηθικά Νικομάχεια* 1133 b 19- πρβλ. K. Marx, *Το κεφάλαιο*, τ. 1, MEW Bd. 23, σ. 73 κ.ε.

12. Βλ. την έρευνα που αναφέρεται στην υποσημείωση 3.

13. Αυτό δεν ισχύει αποκλειστικά για την αρχαία ελληνική κοινωνία (όπως μπορεί, για παράδειγμα, να देखθεί στα ομηρικά έπη), αλλά επίσης και για σύγχρονες αλλά άμεσα ανεπτυγμένες κοινωνίες. Πρβλ. για τη βιετναμέζικη κοινωνία E. Wulff, «Grundfragen transkulturellen Psychiatrie», *Das Argument*, Nr. 50 (1969), σσ. 227-60 (το ίδιο κείμενο συνοδευμένο με λεπτομερείς αναφορές στο βιβλίο του ίδιου: *Psychiatrie und Klassengesellschaft*, Frankfurt/Main 1972) για δύο ινδιάνικες φυλές της βορείου Αμερικής βλ. Erik H. Erikson, *Kindheit und Gesellschaft* (1950), γερμανική έκδοση Στουτγάρδη 1965, δεύτερο μέρος.

14. Για τις ακόλουθες παραθέσεις βλ. K. Latte, «Beiträge zum griechischen Strafrecht», *Hermes*, Bd. 66 (1931), σσ. 30-48, 129-158 (επίσης του ίδιου, *Kleine Schriften*, Μόναχο 1968, σ. 252 κ.ε.) του ίδιου, «Der Rechtsgedanke im archaischen Griechentum», *Antike und Abendland*, Bd. 2 (1946), σσ. 63-76 (επίσης του ίδιου, *Kleine Schriften*, Μόναχο 1968, σ. 233 κ.ε.) R. Bonner, G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, Σικάγο 1930, τόμος 1· J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks. An introduction*, Οξφόρδη 1956.

15. Πρβλ., L. Gemet, «Sur la notion du jugement en droit grec», στον ίδιο, *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Παρίσι 1955· η παρούσα παράθεση σύμφωνα με τη γερμανική μετάφραση «Über den Begriff des Urteils im griechischen Recht», στη συλλογή *Zur griechischen Rechtsgeschichte*, (επιμ.) E. Bemeker, Ντάμστατ 1968, σσ. 374-412, εδώ σ. 382. «Υπενθυμίζουμε τις εκφράσεις του Αριστοτέλη, για τον οποίο το δικάζειν αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της "πολιτικής ισχύος" ...» (ο.π.).

16. Πρβλ. το εξής περιστατικό στη Σαουδική Αραβία το 1973: «Σύμφωνα με το κορινθιακό δίκαιο της Σαρία, η θανατική ποινή δεν εφαρμόζεται όταν η πλευρά του θύματος συγχωρεί. Το Νοέμβριο επρόκειτο να εκτελεσθεί ένας νεαρός άνδρας στην Τσίνα, ο οποίος είχε σκοτώσει ένα συνομήλικό του σε διένεξη. Ο δήμος είχε ήδη σηλώσει το χέρι του για την εκτέλεση. Τότε, η μητέρα του νεκρού φώναξε μέσα από το μαντίλι της ότι δε θα έπρεπε να χυθεί κι άλλο αίμα. Ο καταδικασμένος ήταν πλέον ελεύθερος. Ένα ασθενοφόρο τον έφερε με ταχύτητα σε ένα από τα σύγχρονα νοσοκομεία προς θεραπεία του σοκ» (*Der Spiegel*, Nr. 53/1973, σ. 58).

17. Οι γνωστές αυτές εκφράσεις προέρχονται από την αρχαιότητα —σε ανεπτυγμένο επίπεδο η σκληρότητα των πρώιμων νομοθετών ήταν αντικείμενο αποτροφής.

18. Πρβλ., Latte, *Beiträge zum griechischen Strafrecht*, ό.π., σ. 270 κ.ε.

19. Βλ. ιδιαίτερα E. Ruschenbusch, «ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ», *Historia*, Bd. 6 (1957), σσ. 257-74.

20. *Αθηναίων Πολιτεία*, VIII, 5.

21. Από διάφορους συγγραφείς αμφισβητείται ότι ο Σόλων ηρε την προσωπική εκτέλεση εν γένει και για το μέλλον· πρβλ., Cataudella, *Atene fra VII e il VI secolo*, ό.π.

22. Απόσπασμα 24, 18 Diehl. Ο Latte, ό.π., παρατηρεί επ' αυτού: «Η εισαγωγή γραπτών νόμων σημαίνει εν πρώτοις ισότητα όλων των πολιτών απέναντι στο νόμο... Ισονομία, ισότητα των δικαιωμάτων είναι τα συνθήματα αυτού του αιώνα». Πρβλ. επίσης τους στοίχους του Ευριπίδη: «οὐδὲν τυράννου δυσμενέστερον πόλει/ὅπου τὸ μὲν πρῶτιστον οὐκ εἰσὶν νόμοι/κοῖνοι, κρατεῖ δ' εἷς τὸν νόμον κερτημένους/αὐτὸς παρ' αὐτῶ, καὶ τὸδ' οὐκ ἐστ' ἴσον/ηγεγραμμένον δὲ τῶν νόμων ὁ τ' ἄσθενής/ὁ πλούσιός τε τὴν δίκαν ἴσῃ ἐχει./.../καὶ δ' ὁ μείων τὸν μέγαν δίκαι' ἔχων» (*Ικετιδές* 429 κ.ε.).

23. Η έννοια πρέπει να χρησιμοποιείται με επιφύλαξη· βλ. τις ακόλουθες παραθέσεις. Σύμφωνα με τον Σόωνα, στο αστικό δίκαιο συμπεριλαμβάνονται: οι καθορισμοί του οικογενειακού δικαίου, η ρύθμιση των εδαφικών υπηρεσιών, η καλλιέργεια και απορά κτηματικών ορίων, ο νόμος της αυτονομίας των ενώσεων. (Σύμφωνα με τον E. Ruschenbusch, «ΦΟΝΟΣ. Zum Recht Drakons und seiner Bedeutung für das Werden des athenischen Staates», *Historia*, Bd. 9 [1960], σσ. 129-154, εδώ σ. 148· πρβλ., SOLOMONS NOMOI. *Die Fragmente des Solonischen Gesetzeswerkes mit einer Text- und Überlieferungsgeschichte*, Επιμ. E. Ruschenbusch, Wiesbaden 1966, σ. 25 κ.ε.).

24. Latte, *Beiträge zum griechischen Strafrecht*, ό.π., σ. 264 κ.ε. Ο Latte επισημαίνει ότι αυτή υπήρξε και η πρόθεση των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη, με την οποία δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ. (Ο Κλεισθένης κατέστησε την εδαφική αρχή, στη θέση της παλαιάς φυλετικής, βάση του πολιτικού δικαιώματος και κατέστρεψε έτσι τους δεσμούς με τις παραδοσιακές ομάδες που είχαν εν πολλοίς ταξικό χαρακτήρα).

25. Πρβλ. ως προς αυτή την ιστορική διαπίστωση την (ενοσιολογική) «συνεπαγωγή» της «λειτουργίας της εξαναγκαστικής εξουσίας» από την εμπροθεματική μορφή στους Blanke/Jürgens/Kastendiek («Zur neueren Marxistischen Diskussion...», ό.π., σ. 69 κ.ε., ιδιαίτερα σ. 71 κ.ε.). (Η ετυμολογία θα μπορούσε εδώ να ανακατασκευάσει διεξοδικότερα την αναγκαιότητα αυτής της εξαναγκαστικής εξουσίας: 1. Είναι εξαρχής εγγενής στα υποκείμενα της ανταλλαγής η αντίφαση της ανταλλακτικής σχέσης την οποία διεκπεραιώνουν ως αντιστοιχοί φορείς ρόλων: Δηλαδή στο επίπεδο ανάπτυξης, όπου το χρέμα έχει αναπτυχθεί στους δύο πρώτους του μορφικούς καθορισμούς: Η με άλλα λόγια: οι φορείς ανταλλαγής εμπροθεμάτων είναι ήδη ως τέτοιοι εγωιστικά άτομα: [Αυτό θα αποτελούσε την ανιστηρή έννοια συνεπαγωγής της λειτουργίας της εξαναγκαστικής εξουσίας από την εμπροθεματική μορφή, Blanke/Jürgens/Kastendiek, σ. 72]. 2. Μήπως η αντίφαση αυτή αναπτύσσεται εν πρώτοις με τη μετάβαση στον τρίτο μορφικό καθορισμό του χρέματος, ως συμφέρον εκμετάλλευσης με σκοπό τη χρηματική συνώφρευση; Μήπως ο λόγος περί νομικού προσώπου, το οποίο εξημερώνει τις ιδιαίτερες ανάγκες και τα συμφεροντά του συνδεδεμένο με ένα γενικό στοιχείο, αποκτά εν πρώτοις νόημα με την ανάπτυξη όλων των καθορισμών της απλής εμπροθεματικής κυκλοφορίας; Δεν είναι αυτή η εξημέρωση της ιδιαιτερότητας στο γενικό «το κράτος» σε κάθε μεμονωμένο άτομο, πριν ακόμη εμφανιστεί ως ιδιαίτερη λειτουργία; 3. Δεν υπνοει αυτή η εξέλιξη όλων των

καθορισμών της απλής κυκλοφορίας τη μετάβαση στο κεφάλαιο ως παραγωγική σχέση; Δε θα πρέπει πρώτα να έχει εισαχθεί ο «αξιακός νόμος», δηλαδή η ανεπτυγμένη κεφαλαιακή σχέση, για να θεμελιωθεί η «επιβολή του δικαίου νόμου»; [Αναφορές: Blanke/Jürgens/Kastendiek, σ. 72]).

26. Σόλων, ατόσπασμα 49, 50, σύμφωνα με την έκδοση του Ruschenbusch, ό.π.

27. U. Kahrstedt, *Studien zum öffentlichen Recht Athens. Teil I: Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen*, Στουτγάρδη 1934 (=Αάλεν 1969), σ. 129 κ.ε., εδω σ. 138.

28. E. Weiß, *Griechisches Privatrecht auf rechtsvergleichender Grundlage. I. (einziger) Band: Allgemeine Lehren*, Λειψία 1923 (=Αάλεν 1965); U. Kahrstedt, *Studien zum öffentlichen Recht Athens. Teil I: ό.π.: Teil II: Untersuchungen zur Magistratur in Athen*, Στουτγάρδη 1934 (= Αάλεν 1969); E. Ruschenbusch, *Untersuchungen zur Geschichte des athenischen Strafrechts*, Κολωνία, Γκράτς 1968.

29. Πρβλ. ιδιαίτερα: F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Βαΐμαρη 1950; H. J. Wolff, «Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* Bd. 74 (1957), σ. 26-72; Gernet, *Sur la notion du jugement en droit grec*, ό.π.: Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, ό.π., κεφ. XI.

30. Τά ίδια είναι έμοϋ, έμμαντοϋ είναι, τά έμοϋ, ύπάρχει μοι.-

Παρόμοια υπανάπτυξη θεμελιωδών νομικών κατηγοριών θα μπορούσε να δείχθει και στο πρώιμο ρωμαϊκό δίκαιο, ενό τω ανεπτυγμένο ρωμαϊκό δίκαιο, όπως τω βρίσκουμε στην κωδικοποίηση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (έκτος αιώνας), έχει υπερχεράσει τω ελληνιστικό δίκαιο σε σημαντικά σημεία.

31. Βλ. BGB § § 227, 859; StGB § 53.

32. Πρβλ. H.G. Liddell/R. Scott/H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Οξφόρδη 1940, στο λήμμα *χρήμα*. —Το διπλό αυτό χαρακτηρισμό έχει διατηρήσει σε αρχατά σημεία και η γερμανική γλώσσα, υποδηλώνοντας έτσι τη δυσκολία του να παρατηρούνται τα πάντα υπό την προοπτική της αξίας. Αυτό ισχύει όταν για παράδειγμα σήμερα με αφορμή τη μαζική καταστροφή μήλων ή ντοματιών λέγεται: κήμα που καταστρέφονται τόσες αξίες — έδω εννοούνται οι χρήσιμες, αναλώσιμες, χρηστικές αξίες που αναφέρονται άμεσα στις ανάγκες μας και όχι οι κεφαλαιουχικές αξίες, τω μη αξιοποιησιμο εμπρομηματικό κεφάλαιο τω κεφαλαιουχική ντοματοπαραγωγού. Το ίδιο ισχύει και για τη ρήση: κάποιος έχει μεγάλη αξία για εμένα.

33. Jones, *The Law and the Legal Theory of the Greeks*, ό.π., σ. 204.

34. Στη γερμανική λέξη «Sache» μπορεί ακόμη να επιδειχθεί η εξέλιξη από τη συγκεκριμένη στην αφηρημένη σχέση. Sache (λατινικά res) είναι ο νομικός όρος για τω εμπόρημα ή την ατομική ιδιοκτησία. Προς αυτό έχει κανείς ως πρόσωπο, δηλαδή ως ιδιοκτήτης, μια «εμπόρηματη» σχέση, μπορεί να τω πωλήσει χωρίς οδύνη. Αντιθέτως, στη σουηδική έκφραση mei Sach ύπάρχει ακόμη η συγκεκριμένη σχέση: αυτό τω εννοείται είναι περίττω «οι υποθέσεις μοι, οι ενασχολήσεις μοι», «τα χρήσιμα πράγματα για μια συγκεκριμένη δραστηριότητα», εν γένει «αυτό τω μου προσήκει». Η έκφραση συνδέεται πάντα με μια συγκεκριμένη δραστηριότητα, π.χ. μια γυναίκα λέει «i han mei Sach zamma» όταν πριν τω λουτρό έχει μαζέψει τις πετσέτες, τω σαποϋνι κ.λπ. Η επίσημη έκφραση «sachlich» δε χρησιμοποιείται στα σουηδικά. Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σε πολλές διαλέκτους. Οι διάλεκτοι προέβγουν τρόπον τινά από τω προκεφαλαιουχικό στάδιο στην κοινωνία μας. Οι προαιστικές τους, συχνά αγροτικές γλωσσικές μορφές εκφράζουν πολύ πιο έντονα άμεσες, «συναίσθηματικές» (όπως λέει ο αποστασιοποιημένος αστός) σχέσεις προς τους ανθρώπους και τω λοιπό περιβάλλον. Αντιθέτως, οι επίσημες γλώσσες δεν είναι απλώς μέσα αστικής-εθνικής ενοποίησης, αλλά και μέσα κοινωνικοποίησης για ψυχρή-αποστασιοποιημένη συμπεριφορά, για αφαίρεση και αδιαφορία απέναντι σε ίδια και ξένα «συναίσθηματα» (η εξάσκηση στην επίσημη κλασική λατινική γλώσσα είχε επί αιώνες αυτό τω στόχο: σήμερα οι επίσημες γλώσσες είναι αντιστοίχως «λογικά» διαμορφωμένες: δεν είναι τυχαίο ότι οι απολυταρχικοί ηγεμόνες είχαν ιδρύσει σχολεία λατινικών προς προετοιμασία των νομικών για εξυπηρέτηση της γενικότητας). Στην εξέλιξη τέτοιων «αντικειμενικών» σχέσεων ύπάρχει μια προοδευτική στιγμή, όπως και η προϊύποθεση της επιστήμης εν γένει. Μια πρόοδος, η οποία βεβαίως συναντά οδυνηρά όρια εκεί όπου τω αποστασιοποιημένο πράγμα είναι αναφαίρετο μέρος της ίδιας μας της ύπαρξης, για παράδειγμα η εργατική μας δύναμη.

35. Στην προεπαναστατική Κίνα ο πωλητής είχε διά βίου τω δικαίωμα, κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων εορτών, να προσαρτά στο πωληθέν πράγμα τω «σημειώματα στεναγμού» και να εκφράζει έτσι την οδύνη τω για την εκποίηση τω, δηλαδή την «εκποίηση» ενός μέρους τω εαυτού τω.

36. (Άλλωστε ακόμη και στον Άγγλο φιλόσοφο της πρώιμης αστικής κοινωνίας John Locke η έννοια της ιδιοκτησίας έχει διττό χαρακτηρισμό, εννοεί τόσο κυριαρχία/ιδιοκτησία επί τω ίδιου σώματος όπως και επί των χρησιμοποιων πραγμάτων τω περιβάλλοντος, τα οποία αποσπώνται από τη φύση μέσω ίδιας εργασίας. Ο Locke αναπτύσσει με τέτοιο τρόπο την έννοια ώστε απ' ενός η εξουσία επί τω ίδιου σώματος εμφανίζεται ως ιδιοκτησία της εργατικής τω δύναμης, και απ' ετέρου μέσω τω ότι φιλόπονοι και έλλογοι άνθρωποι είναι σε θέση, μέσω σώφρονσης

επεξεργασμένων χρησμών πραγμάτων, να τα ανταλλάσσουν ενίοτε προς απόκτηση της διάθεσης επί της εργατικής δύναμης άλλων, καθιστώντας έτσι δυνατή τη συσσώρευση. Με τον τρόπο αυτό ο Locke είναι ήδη εκπρόσωπος της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Πρβλ. Locke, *Two Treatises of Government, Second Treatise*, επιμ. P. Laslett, Κέμπριτζ 1970).

37. Πρβλ. τη διατύπωση περί ελευθερίας της ιδιοκτησίας στο Ομοσπονδιακό Αστικό Δίκαιο (§ 903): «Ο ιδιοκτήτης ενός πραγματος μπορεί να το χρησιμοποιήσει κατά βούληση και να αποκλείσει άλλους από κάθε αναμείξη, εφόσον δεν αντίκειται στο νόμο και στο δικαίωμα τρίτων».

38. Ήδη ο Ηρόδοτος (στα μέσα του πέμπτου αιώνα) παρατηρεί: «άνευ γὰρ ἀναγκαίης ἰσχυρῆς συμβάσεως ἰσχυραὶ οὐκ ἔβηλονι συμμένειν», αναφερόμενος σε συμβόλαια μεταξύ ημερόνων ή κραιτων (Ηρόδοτος, *Ιστορία*, I, 74). Στους διασωθέντες δικανικούς λόγους (προπάντων του τέταρτου αιώνα) υπάγχει το διαρκές επιχείρημα ότι οι συμβαλλόμενοι πρέπει να διατηρούν τις υποσχέσεις τους, και ο Αριστοτέλης αποξέλει την κοινωνική συνάλλαγή χωρίς δικαστήρια: πρβλ. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, ο.π., σ. 176.

39. Βλ. τις παραθέσεις των Πλάτωνα και Σοφοκλή στην αρχή του ζειμένου.

40. Wolff, *Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts*, ο.π., σ. 508 κ.ε.

41. Σύμφωνα αλλοτε με τον Αριστοτέλη (*Ηθικά Νικομάχεια*, IX, 1, 1164b 13 κ.ε.), σε ορισμένες πόλεις-κράτη δεν υπάγχει δυνατότητα μήνυσης για τον πιστωτή χρηματικού δανείου· αντιστοίχως, ο Πλάτων θεωρούσε ότι στο ιδεώδες κράτος τα περισσότερα «των έκομισίων ξυμβολαίων» θα έπρεπε να διενεργούνται με κίνδυνο του πιστωτή και η κανονική συνθήκη έπρεπε να είναι η συναλλαγή τοις μετρητοίς (*Πολιτεία*, 8, 556a, b). Η συμβολαιακή αντίληψη στο ελληνικό δίκαιο παρέμεινε στην ακτίνα της συναλλαγής με μετρητά: αν και η συναλλαγή με πίστωση και προκαταβολή παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο το αργότερο από την κλασική περίοδο, δεν εκφράζονται με τη μορφή του συμβολαίου. Πρβλ. συνοπτικά Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, ο.π., σ. 228: «...there is good ground for supposing that Greek law, like early Roman and English law, considered sale as essentially an exchange of land or goods for money, a cash transaction giving no right to enforce payment on the one side or delivery on the other. It was a two-sided affair, but there could be no question of any outstanding obligations arising from the simple fact of agreement. In law the sale was complete or it was nothing and it was not complete until the price had been paid...» Η σημαντικότερη έρευνα για το ζήτημα της συναλλαγής με μετρητά και της νομικής της μορφής είναι εκείνη του Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, ο.π.

42. Βλ. την έρευνα που αναφέρεται στην υποσημείωση 3.

43. Όπως, για παράδειγμα, όταν το δικαίωμα της ισότητας όλων των πολιτών γίνεται κατανοητό και ως απαίτηση ίσου εκλογικού δικαιώματος· μια απαίτηση που στράφηκε από το πρόλεταριάτο μέσω του εκλογικού δικαιώματος βάση απογραφής ενάντια στην πολιτική κληρονομία της αστικής τάξης και ετεκτάθηκε ενθώς μοις στον εικοστό αιώνα (πριν από λίγο διάστημα στην Πορτογαλία, στη Νότια Αφρική μόνον για τους λευκούς εργάτες).

44. Wolfgang Müller, Christel Neusüß, «Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital», στο *Sozialistische Politik*, Nr. 6/7 (Ιούνιος 1970), σ. 4-67. Εκτοτε ανατυπώσεις και μεταφράσεις.

45. Η καθήγτρια Christel Neusüß πέθανε πρόωρα το 1988 μετά από βαρύν ασθένεια. Η αδελφή της, Gertrud Hergehahn, της εξασφάλισε με θάρρος και αποφασιστικότητα έναν αξιοπρεπή θάνατο.

46. Ernst Fraenkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*, New York 1941 (ΟΥΡ). Γερμανικά: *Der Doppelstaat*, Φραγκφούρτη/Μάιν 1974, τώρα και στο: Fraenkel, *Gesammelte Schriften*, Bd. 2, επιμ. A. v. Brünneck, Baden-Baden 1999, σσ. 33-266.

47. Βλ. την αντιπαράθεση μεταξύ του Karl Bücher, ενός εκπροσώπου της ιστορικής σχολής της οικονομίας, και του ιστορικού της αργασιότητας Eduard Meyer: Hellmuth Schneider, *Die Bücher-Meyer Kontroverse*, στο Eduard Meyer, *Leben und Leistung...* (επιμ.) W.M. Calder III, A. Demandt, Leiden 1990, σσ. 417-445. Γενική σννοψη, με συμπερίληψη της σημασίας του Max Weber και του Johannes Hasebroek, από τους M. Austin και P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction*, Berkeley, Los Angeles 1977 (γαλλική έκδοση Παρίσι 1973²).

48. Βλ. Manfred Riedel, *Gesellschaft, bürgerliche*. Λήμμα στο *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, επιμ. O. Brunner, Στουτγάρδη 1972 κ.ε., τομος 2, σσ. 719-800.

49. Αυτό ισχυρι τουλάχιστον για τα γερμανόφωνα και για άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ευρώπης· στις αγγλοσαξωνικές χώρες η εννοιολογική εξέλιξη παραμένει περισσότερο προσκολλημένη στην αριστοτελική παράδοση, η «κυβέρνηση» (*Government*) παραμένει, για να το εκφράσουμε κριτικά με τον Marx: μια «επιτροπή» της αστικής, δηλαδή τώρα πλέον της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Η για να το εκφράσουμε με τα λόγια του θεωρητικού του συνταγματικού δικαίου Leibholz, σε μια θεμελιώδη για τη Γερμανία διάλεξη του 1949: «Η αγγλοσαξωνική και ιδιαίτερα η αγγλική πολιτική σχέση διαφέρει αποφασιστικά από αυτή την ηπειρωτική σχέση [με την απολυτοποίηση

του κράτους που τη χαρακτηρίζει], λόγω του ότι είναι πρωτίστως σκέψη περί κοινωνίας [Gesellschaftsdenken] και όχι περί κράτους [Staatsdenken]. ... Η κυριαρχή σημασία που έχει η έννοια της κοινωνίας στα αγγλοσαξωνικά κράτη εξηγείται από το ότι δεν αιώλεσε σε αυτές, όπως στην ευρωπαϊκή ήπειρο, τον πρότερο πολιτικό της χαρακτήρα... Το κράτος ως μία μόνον λειτουργία της κοινωνίας» δίπλα σε άλλες (Gerhard Leibholz, *Staat und Gesellschaft in England* [1949]. Στο βιβλίο του ίδιου, *Strukturprobleme der modernen Demokratie*, Karlsruhe 1958, σ. 206-211, εδώ σ. 209).

50. John Locke, *The Second Treatise of Government*. A Critical Edition. (Επιμ.) P. Laslett, Cambridge 1970 §6 καθώς και σε άλλα σημεία.

51. Για την τομή στην εννοιολογική εξέλιξη της «αστικής κοινωνίας» βλ. Marx, Engels, *Die deutsche Ideologie*, λίγο πριν την αρχή του δεύτερου αποσπάσματος «Περί της παραγωγής της συνείδησης». Για τη δυνατότητα μιας εξέλιξης προς το κοινωνικό κράτος, με αναφορά στο ιστορικό παράδειγμα του νομικού περιορισμού της εργάσιμης ημέρας στην Αγγλία κατά το μέσο του 19ου αιώνα, βλ. Marx, *Das Kapital*, τόμος 1, 3ο απόσπασμα, 8ο κεφάλαιο.

52. Ή μήπως θα έπρεπε να πω: ακόμη και όταν το νέο παραμένει από πολλές απόψεις επηρεασμένο από το παλαιό, διαμορφώνεται ένα «αμάλγαμα», ώστε δεν υπάρχει «η νεοτερικότητα» αλλά απλώς *διαφορετικές* νεοτερικότητες — πράγμα το οποίο καθιστά εν γένει δυνατή μια αντίσταση ενάντια σε έναν αδιαφοροποίητο εκσυγχρονισμό και παγκοσμιοποίηση; Δεν το διδάσκουν αυτό ήθη οι σημαντικές διαφορές μεταξύ της κεφαλαιοκρατίας στη Δυτική Ευρώπη, η οποία είναι κατά το μάλλον ή ήττον περιορισμένη από το κοινωνικό κράτος, και της κεφαλαιοκρατίας στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία;

53. Το κείμενό μου του 1975 πάσχει από την αδιαμεσολάβητη αναφορά σε έργα αυτής της παράδοσης: οι έρευνες της γνωσιολογικής και κριτικής εννοιολογικής σχολής των Gemet, Vernant, Vidal-Naquet κ.ά., ή ακόμη και του Finley, δε μου ήταν γνωστές, καθώς πολύ λίγες από αυτές είχαν μεταφραστεί στα γερμανικά.

54. Beate Wagner-Haselt, *Frauenleben in orientalischer Abgeschlossenheit? Zur Geschichte und Nutzenanwendung eines Topos*. Στο *Der altsprachliche Unterricht*, 32, Heft 2 (1989), σσ. 18-29, εδώ σ. 22· της ίδιας, «*Das Private wird politisch*». *Die Perspektive «Geschlecht» in der Altertumswissenschaft*, στο U., A., J. Becher, J. Rüsen (επιμ.), *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen...* Frankfurt/M. 1988, σσ. 10-50. Εφεξής αναφέρομαι σε αυτά τα κείμενα.

55. Βλ. την περιγραφή αυτής της εννοιακής εξέλιξης από την Beate Wagner-Haselt, «*Le privé n' existe pas*»: *Quelques remarques sur la constitution du privé par l' Altertumswissenschaft au XIXe siècle*. Στο *Ktéma*, Nr. 23 (1988), σσ. 25-35. Υποστηρίζεται ότι, καθώς η λέξη «ιδιωτικό» αντιπαρά τέθηκε κατά το 19ο αιώνα στις έννοιες «δημόσιο» και «κράτος», παρατέθηκαν στις επιστήμες της αρχαιότητας τα ελληνικά και ρωμαϊκά «κρατικά ευρήματα» [συμπεριλαμβανομένων των νομικών θεσμών] και κατόπιν επίσης τα «ιδιωτικά ευρήματα» σε πολυάριθμα έργα, κατά κανόνα χωρίς αναστοχασμό αυτών των βασικών εννοιών. Υποστηρίζεται περαιτέρω ότι στην περιεχτική έννοια του Ιδιωτικού αναδεικνύεται κατά το 19ο αιώνα ένας σαφής διαχωρισμός του «Οικονομικού», ονομαζόμενου και «αστική κοινωνία», από το «Συνολικό Οίκο», και τέλος η σχέση του προς την πολιτική και το κράτος. Δίπλα στο Οικονομικό μπορεί να εντοπιστεί ένα πεδίο του οικογενειακού στοιχείου, του «νοικοκυριού», με γέννηση, εκπαίδευση, γάμο, ασθένειες, θάνατο, επίσης κοινά γένηματα και συντροφικότητα: εδώ ανήκουν επίσης τα οικιακά σχέθη, ο εξοπλισμός του νοικοκυριού, η διακριτή εσωτερικού χώρου, η ενδυμασία, η διατροφή κ.λπ. Το μέρος αυτό της έννοιας του Ιδιωτικού περιορίζεται — πάντα υπό την προοπτική τέτοιων έργων περί της αρχαιότητας — όλο και περισσότερο, προπάντων στο πεδίο της κατανάλωσης, ενώ αντίθετως αυξάνεται η σημασία της μέριμνας, της αφοσίωσης και της ζεστασιάς. Επίσης, σε σύγχρονα έργα η αντιπαράθεση μεταξύ *public* και *privé* υπονοείται ως σχεδόν βασική οντολογική προϋπόθεση της παράθεσης, ακόμη και από τόσο εξέχοντες διανοούμενους όπως ο Philippe Ariès και ο Georges Duby στη μνημειώδη τους *Ιστορία του ιδιωτικού βίου*: «*le privé*» ως «zone en retraite dans laquelle on depose les armes avec lesquelles in combat les atteintes et les prétentions du public» (Duby, στο: Georges Duby, Philippe Ariès (επιμ.), *Histoire de la vie privée*, 5 τόμοι, Παρίσι 1985· το απόσπασμα στη γερμανική μετάφραση, τόμος 1, Φραγκφούρτη/M. 1989, Πρόλογος σ. 8).

56. Γερμανική μετάφραση των *Κωμωδιών* του Αριστοφάνη, 3 τόμοι, μετ. L. Seeger, Μόναχο γ.γ. (Goldmann TB 949). [Το ελληνικό απόσπασμα προέρχεται από τη μετάφραση του Θρασύβουλου Σταύρου, εκδ. *Εστία* (Σ.τ.μ.)].

57. H B. Wagner-Haselt ονομάζει, για παράδειγμα, τον Jürgen Habermas, βλ. *Frauenleben...*, ό.π., σ. 28.

58. François de Polignac, Pauline Schmitt-Pantel στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκαν στη σειρά *Ktéma-Civilisations de l' orient, de la Grèce et de Rome antiques*, Στρασβούργο 1988, σ. 5. Ο τόμος αυτός περιέχει πολυάριθμες σχετικές εισηγήσεις ενός συνεδρίου που οργανώθηκε στο Παρίσι το 1995 από το Centre Louis-Gemet με τίτλο «Entre public et privé en Grèce ancienne: lieux, objets, pratiques».